

Хохліна О.П. Загальна психологія. Соціальна психологія. захист бакалаврської роботи: Методичні рекомендації з підготовки до державної атестації. Для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр» за напрямом 6.030102 «Психологія» галузі знань 0301 «Соціально-політичні науки» / О.П.Хохліна, С.Л.Горбенко. – К.: НАВС, 2014. – 168 с.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Навчально-науковий інститут права та психології
Кафедра психології та педагогіки**

О.П.Хохліна, С.Л.Горбенко

**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.
ЗАХИСТ БАКАЛАВРСЬКОЇ РОБОТИ**

**Методичні рекомендації
з підготовки до державної атестації**

**Для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр»
за напрямом 6.030102 «Психологія» галузі знань 0301 «Соціально-політичні
науки»**

Київ - 2014

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Навчально-науковий інститут права та психології
Кафедра психології та педагогіки**

О.П.Хохліна, С.Л.Горбенко

**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.
ЗАХИСТ БАКАЛАВРСЬКОЇ РОБОТИ**

**Методичні рекомендації
з підготовки до державної атестації**

**Для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр»
за напрямом 6.030102 «Психологія» галузі знань 0301 «Соціально-політичні
науки»**

Київ - 2014

О.П.Хохліна, С.Л.Горбенко. Загальна психологія. Соціальна психологія. захист бакалаврської роботи: Методичні рекомендації з підготовки до державної атестації. Для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр» за напрямом 6.030102 «Психологія» галузі знань 0301 «Соціально-політичні науки» – К.: НАВС, 2014.

Автори:

Загальна психологія (розд. 1) захист бакалаврської роботи (розд. 3) –
Хохліна Олена Петрівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ.

Соціальна психологія (розд. 2) –

Горбенко Світлана Леонідівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ.

Рецензенти:

Становських Зінаїда Ліландівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

Андросюк Вячеслав Георгійович, кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ.

Рекомендовано Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол №11 від 20 травня 2014 р.)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	
ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ДИСЦИПЛІНИ.....	9
ЛІТЕРАТУРА ДО ВСІХ ТЕМ.....	11
Тема 1. Загальна психологія як навчальна дисципліна.....	15
Тема 2. Фізіологічна основа психічної діяльності	17
Тема 3. Методи психологічного дослідження	17
Тема 4. Розвиток психіки у філогенезі.....	18
Тема 5. Розвиток психіки в онтогенезі.....	19
Тема 6. Відчуття та сприймання.....	21
Тема 7. Пам'ять.....	22
Тема 8. Уявлення.....	23
Тема 9. Мислення.....	24
Тема 10. Мова та мовлення.....	25
Тема 11. Уява.....	26
Тема 12. Увага. Воля.....	27
Тема 13. Емоційна сфера психіки.....	28
Тема 14. Суть та детермінанти становлення особистості.....	29
Тема 15. Структура особистості.....	31
Тема 16. Самосвідомість.....	31
Тема 17. Спрямованість	33
Тема 18. Здібності.....	34
Тема 19. Характер.....	35
Тема 20. Темперамент.....	36
Тема 21. Становлення особистості.....	39
Тема 22. Суть діяльності.....	40
Тема 23. Структура діяльності.....	41
Тема 24. Формування діяльності.....	41
Тема 25. Провідний вид діяльності.....	42
Тема 26. Психологічна характеристика провідних видів діяльності.....	43
Тема 27. Сутність спілкування. Співвідношення понять «діяльність», «спілкування», «поведінка».....	44
ІЛЮСТРАЦІЇ ДО ДИСЦИПЛІНИ.....	46
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	54
ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ДЕРЖАВНОГО ЕКЗАМЕНУ.....	58
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	
ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ДИСЦИПЛІНИ.....	61
ЛІТЕРАТУРА ДО ВСІХ ТЕМ.....	65
Тема 1. Соціальна психологія як навчальна дисципліна.....	67

Тема 2. Проблема особистості в соціальній психології.....	74
Тема 3. Соціально-психологічні закономірності спілкування.....	77
Тема 4. Психологічні способи впливу в процесі спілкування.....	82
Тема 5. Соціальна психологія спільностей і груп.....	84
Тема 6. Поняття та процеси групової динаміки.....	88
Тема 7. Загальна характеристика прикладної соціальної психології.....	93
Тема 8. Основні сфери застосування прикладної соціальної психології.....	95
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	98
ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ДЕРЖАВНОГО ЕКЗАМЕНУ.....	102

РОЗДІЛ 3. ЗАХИСТ БАКАЛАВРСЬКОЇ РОБОТИ

3.1. Структура бакалаврської роботи.....	105
3.2. Етапи теоретико-емпіричного дослідження та результати роботи.....	105
3.3. Вимоги до змістового наповнення бакалаврської роботи.....	106
3.4. Правила оформлення бакалаврської роботи.....	108
3.5. Фрагменти прикладу змістового наповнення структурних компонентів бакалаврської роботи.....	110
3.6. Підготовка бакалаврської роботи до захисту.....	119
ДОДАТКИ.....	121

ВСТУП

Складання державних екзаменів є завершальним етапом фахової підготовки певного освітньо-кваліфікаційного рівня. Виключність цього моменту вимагає від студентів відповідального ставлення до самостійної підготовки, що значною мірою впливає на результат екзаменів.

З метою організації найбільш ефективної підготовки до екзаменів необхідно дотримуватись вимог щодо розпорядку дня, режиму підготовки, самопідготовки, користування бібліотекою тощо. Необхідно відповідально підійти до відвідування заключних лекцій та консультацій. Методика проведення консультацій передбачає попередню підготовку студента з питань, що виносяться на екзамен. Це дає можливість за час консультації з'ясувати питання, які викликають труднощі в оволодінні матеріалом.

Особливістю державного екзамену із загальної психології є те, що ця фундаментальна навчальна дисципліна вивчалася студентами ще на першому курсі, коли лише розпочиналося становлення професійного мислення та світогляду. За час навчання на старших курсах здобуті теоретичні знання знаходили конкретизацію у прикладних галузях психології, ставали більш зрозумілими, узагальненими, змістово наповненими завдяки досвіду практичної роботи. Однак окремі теоретичні положення, визначення, характеристики явищ забулися, що становить певну проблему відтворення системи психологічних знань.

Певні труднощі викликає й відтворення системи знань з навчальної дисципліни „Соціальна психологія”, яка вивчалася студентами на другому курсі. Ця дисципліна, як і загальна психологія, має важливе значення для формування світоглядної основи діяльності майбутнього психолога, оскільки уможливорює осмислення сучасної різноманітності системи людських стосунків, знаходження адекватних способів вирішення питань, що виникають в комунікативній, підприємницькій, організаторській сфері міжособистісних і міжгрупових взаємодій., важливе значення для формування світоглядної основи діяльності майбутнього психолога.

Для запобігання недолікам, що традиційно мають місце під час державної атестації, корисним буде ознайомлення з деякими методичними рекомендаціями, використання яких допоможе у процесі підготовки до державних екзаменів із загальної та соціальної психології. До загальних рекомендацій належать наступні:

- Засвоювати визначення та розуміти суть понять, що складають зміст дисциплін.
- При відтворенні навчального матеріалу відштовхуватися від категоріального апарату загальної та соціальної психології. Орієнтуватися в системі психологічних знань, визначати в ній місце окремих психічних явищ.

- Осмислювати властивості психічного явища, виходячи з його місця у системі психологічних знань.
- Розкривати екзаменаційні питання, використовуючи проблемний характер викладу, посилаючись на існуючі точки зору вчених, на їх роботи, на їх зміст.
- Відповіді на питання державного екзамену повинні бути логічними, послідовними та обґрунтованими.
- При розкритті теоретичних положень щодо суті психічних явищ намагатися їх конкретизувати на прикладах повсякденного життя.
- Теоретичний матеріал повторювати у послідовності, визначеній програмою, з метою його систематизації та формування психологічного світогляду.

Дотриманню наведених рекомендацій при підготовці до державних екзаменів із загальної та соціальної психології сприятиме надана у **розділах 1, 2** інформація з кожної навчальної дисципліни: основні терміни дисципліни, література до всіх тем, зміст кожної теми, наведений відповідно до навчальної програми, методичні поради до розкриття суті найскладніших питань теми, ілюстрації до курсу, тестові завдання для самоконтролю, орієнтовні питання для підготовки до екзамену.

Державний екзамен проводиться за білетами, складеними у відповідності до навчальних програм. До змісту екзаменаційних білетів входять 3 теоретичні питання з різних розділів навчальної дисципліни. Результати складання державного екзамену визначаються оцінками «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно» і у бальній системі ECTS та оголошуються в день їх проведення.

Особливе місце у державній атестації випускників-психологів відводиться захисту ними бакалаврських робіт, у яких представлено результати проведеного психологічного теоретико-емпіричного дослідження на визначену тему. Саме підготовка бакалаврської роботи потребує прояву вміння використовувати набуті у процесі фахової підготовки знання, вміння й навички: знання суті досліджуваного явища, знання та вміння щодо визначення методологічного апарату конкретного емпіричного дослідження, його стратегії, етапів, методів та конкретних методик, процедури збору емпіричних даних та їх обробки, способу подачі матеріалу в роботі та формулювання висновків. Захист же бакалаврської роботи демонструє вміння студента розкривати суть проведеного дослідження, орієнтуватися в його матеріалах, аргументувати свої думки, теоретичні положення, окремі результати.

У методичних рекомендаціях у **розділі 3** наводиться інформація щодо структури бакалаврської роботи, етапів проведення теоретико-емпіричного дослідження та отримання відповідних результатів роботи, вимоги до змістового наповнення її складових, правила оформлення, фрагменти прикладу

подачі матеріалу та інформація про підготовку роботи власне до захисту¹. У додатках надано зразок оформлення титульної сторінки бакалаврської роботи та приклади оформлення використаних джерел. Результати захисту бакалаврських робіт визначаються оцінками «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно» і у бальній системі ECTS та оголошуються в день його проведення.

¹ У підготовлених рекомендаціях враховано вимоги Положення про кваліфікаційну роботу в Національній академії внутрішніх справ / [Уклад.: Шахун В.І., Лапко А.Г., Ірхін Ю.Б. та ін.] – К.: НАВС, 2011. – 40 с. та Наказу МОНмолодьспорту України №384; вони є конкретизацією Положення, враховуючи специфіку проведення теоретико-емпіричного дослідження для кваліфікаційної роботи з психології, та адресуються щонайперше студентам.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ДИСЦИПЛІНИ

Психологія – наука, що вивчає психічні явища як відображення навколишньої дійсності завдяки діяльності головного мозку з метою регуляції власної діяльності, спілкування, поведінки.

Лонгітюдний метод психологічного дослідження – організаційний метод, що передбачає вивчення певного психічного явища впродовж певного відрізка життя людини.

Метод зрізів (або порівняльний) - організаційний метод, що передбачає вивчення психічного явища на певному етапі розвитку людини. Як правило, таке вивчення здійснюється неодноразово, а його результати порівнюються.

Спостереження – один із основних емпіричних методів психологічного дослідження, що полягає у цілеспрямованому, систематичному вивченні психічного явища на основі сприймання поведінки людини в різних умовах.

Експеримент – один із основних емпіричних методів психологічного дослідження, що полягає у зборі фактів у спеціально створених умовах для активного прояву психічного явища, що вивчається.

Бесіда – допоміжний метод психологічного дослідження, який полягає в отриманні інформації про психічне явище на основі вербального спілкування.

Анкетування – допоміжний метод психологічного дослідження, який полягає в отриманні інформації про психічне явище на основі писемного звіту досліджуваного за спеціально розробленою програмою-анкетой. Анкета – опитувальник з системою запитань, кожне з яких спрямоване на вивчення предмета дослідження.

Тестування – метод психологічного дослідження, який полягає в отриманні інформації про психічне явище за допомогою стандартизованих інструментів-тестів. Тест – метод психологічного виміру, що включає завдання, спрямовані на діагностику індивідуальної вираженості психічного явища в людини.

Філогенез (у психології) – 1) процес виникнення та історичного розвитку психіки у тваринному світі; 2) процес виникнення та еволюції психіки впродовж історії людства.

Онтогенез – розвиток психіки у людини впродовж індивідуального життя (від народження до смерті).

Розвиток (у психології) – закономірна зміна психіки у часі, виражена в кількісних, якісних та структурних перетвореннях.

Відчуття – відображення окремих властивостей предметів та явищ при їх безпосередній дії на органи чуття.

Сприймання – відображення предметів та явищ в сукупності їх властивостей при безпосередній дії на органи чуття.

Пам'ять – психічний процес, що полягає у запам'ятовуванні, збереженні (чи забуванні), відтворенні минулого досвіду.

Уявлення – відображення предметів та явищ, що в даний момент не діють на органи чуття. Уявлення (як результат відображення) – це вторинний образ предмета чи явища, що виник на основі відчуття, сприймання та збережений у пам'яті.

Мислення – опосередковане та узагальнене відображення наочно не даних властивостей, відношень та залежностей предметів та явищ навколишньої дійсності.

Уява – створення в процесі мислення нових образів на основі минулого досвіду, отриманого завдяки відчуттям, сприйманню, пам'яті, уявленню.

Мова та мовлення. Мова – система знаків, що слугує засобом спілкування, мислення, означення предметів і явищ навколишньої дійсності. Мовлення – це процес застосування мови у спілкуванні, мисленні, при означенні предметів і явищ навколишньої дійсності.

Увага – спрямованість та зосередженість психічної діяльності на певних об'єктах; це необхідна внутрішня умова психічної діяльності.

Воля – це свідоме регулювання людиною своїх дій та вчинків, яке вимагає подолання внутрішніх та зовнішніх перешкод.

Емоції – психічний процес, який відображає особисту значущість та оцінку внутрішніх та зовнішніх ситуацій для життєдіяльності людини у формі безпосередніх переживань.

Особистість – соціально-психологічна сутність людини, яка формується в результаті засвоєння нею суспільного досвіду людства (соціалізації) та становлення самосвідомості. Особистість – це саморегульоване системне утворення, що складається з соціально значущих психічних властивостей, які забезпечують вибірковість відношень та регуляцію поведінки людини як поведінки суб'єкта активності.

Свідомість – вища, притаманна лише людині, форма доцільного ідеального відображення дійсності, її об'єктивних сталих властивостей, що виконує регулятивну функцію щодо поведінки, діяльності, спілкування. У психічному плані свідомість виступає для людини як процес усвідомлення – розуміння, вербалізації суті усвідомлюваного та використання для регуляції активності.

Самосвідомість – усвідомлення себе як усталеної, більш-менш визначеної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних умов (усвідомлення своєї ідентичності). Суть самосвідомості розкривається через поняття: “Я-концепція”, самооцінка, рівень домагань.

Спрямованість особистості – системоутворююча психічна властивість особистості, яка визначає її психічний склад; це система спонук, яка визначає вибірковість відношень та активності людини. Суть спрямованості розкривається через поняття: потреба, мотив, потяг, бажання, установка, життєві цілі та плани, інтерес, ідеал, світогляд, переконання, ціннісні орієнтації.

Здібності – психічна властивість особистості, яка забезпечує відносну легкість та високу якість оволодіння діяльністю та її виконання. Суть здібностей розкривається за допомогою понять: задатки, схильність (нахили), обдарованість, талант, геніальність.

Темперамент – психічна властивість особистості, яка характеризується динамікою протікання внутрішньої та зовнішньої активності.

Характер – психічна властивість особистості, яку складає сукупність відносно сталих її рис, у яких відображається ставлення до навколишнього світу та які визначають стиль її поведінки з людьми в типових умовах.

Соціалізація – процес формування особистості за умови засвоєння людиною соціального досвіду, в ході якого вона перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті в суспільстві.

Діяльність – специфічно людська форма активності людини, що регулюється усвідомленою метою перетворення навколишньої дійсності. Категорія діяльності охоплює відношення “суб’єкт-об’єкт”.

Спілкування – форма активності людини, результатом якої є не перетворена навколишня дійсність – матеріальний чи ідеальний предмет (як у діяльності), а відношення (стосунки), взаємодія з іншою людиною чи людьми. Категорія спілкування охоплює відношення “суб’єкт-суб’єкт”.

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСІХ ТЕМ

Основна (базова) література

Підручники, посібники:

1. Давыдов В.В. Лекции по общей психологии. – М., 2005.
2. Загальна психологія: Підручник / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид, випр. і доп.. - К.: Каравела, 2012. – Шифр Ю9 3140
3. Иванников В.А. Основы психологи: Курс лекций. - СПб: Питер, 2010.
4. Климов Е.А. Основы психологии. – М., 2005. – Шифр Ю9 К492
5. Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Марченко В.М. Психологія: Схеми, опорні конспекти, методики. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2011.
6. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень: наук.пос. – К.: Кондор, 2009. – Шифр Ч21 К848
7. Лурия А. Лекции по общей психологии. – СПб., 2006.
8. Макарова И.В. Общая психология. Краткий курс лекций. – М.: Юрайт, 2013.
9. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: Питер, 2008. – Шифр Ю9 М159
10. Максименко С.Д. Загальна психологія. – К.: Центр навч. л-ри, 2008. – Шифр Ю9 М171
11. М’ясоїд П.А. Загальна психологія. – К., 2006. – Шифр Ю9 М995
12. Немов Р.С. Психологія. В 3-х кн.– М.: Юрайт, 2013.
13. Немов Р.С. Общая психология: краткий курс. – СПб: Питер, 2011.

14. Общая психология /Под ред. В.В.Богословского и др. – М.: Просвещение, 1981. – Шифр Ю9 О28
15. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник. – К.: Кондор, 2012.
16. Психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
17. Психологія /За ред. Трофімова Ю.Л. – К.: Либідь, 2008. – Шифр Ю9 П863
18. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2013. – Шифр Ю9 Р823
19. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – Шифр Ю9 С816
20. Хохліна О.П. Загальна психологія: Хрестоматія. Навчальний посібник /Хохліна О.П., Кущенко І.В., Гребенюк М.О. – К.: Істина, 2013.

Практикуми:

21. Волошина В.В., Долинська Л.В., Ставицька С.О., Темрук О.В. Загальна психологія: Практикум. – К.: Каравела, 2011. – Шифр Ю9 3110
22. Герасімова Н.Є. Загальна психологія. Практикум. – Черкаси, 2009.
23. Глуханюк Н.С., Дьяченко Е.В., Семенова С.Л. Практикум по общей психологии. – М.: Изд-во Моск. психолого-соц. ин-та, 2006.
24. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2003.
25. Основы психологии: Практикум/Ред.-сост. Л.Д.Столяренко. – Ростов на/Д: Феникс, 2012.
26. Пальм Г.А., Севастьянова Е.В. Практикум по общей психологии: Уч. Пособие.– Д.: ДУСП, 2009.
27. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології. – К.: Знання, 2006. – Шифр Ю9 П225
28. Практикум по возрастной психологии / Под ред. Л.А.Головей, Е.Ф.Рыбалко. – СПб.: Речь, 2002.
29. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии/Под ред. Крылова А.А., Маничева С.А. – СПб.: Питер, 2003.
30. Практическая психодиагностика: Методики и тесты / Ред.-сост. Райгородский Д.Я. – Самара: Изд. Дом «Бахрам-М», 2006.

Додаткова (допоміжна) література

Монографії, збірники, статті:

1. Белоус В.В. Темперамент и деятельность. – Пятигорск, 1990.
2. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна-Віта, 1995.
3. Бодалев А.А. Психология о личности. – М.: МГУ, 1988.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.
5. Бороздина А.В. Психология характера: Исторический очерк. – М., 1997.
6. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М., 1984.
7. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М., 1998.
8. Веккер Л.М. Психические процессы: в 3-х т. Т. 1. – Л., 1974.
9. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М., 1976.
10. Выготский Л.С. Собр. Соч. в 6-ти т. – М., 1982-1984.

11. Голубева Э.А. Способности. Личность. Индивидуальность. – Дубна, 2005.
12. Горянина В.А. Психология общения. – М., 2004.
13. Грищенко Л.А. Психология восприятия, внимания, памяти. – Екатеринбург, 1994.
14. Гудвин С. Исследование в психологии: Методы и планирование. – СПб., 2006.
15. Гурова Л.Л. Психология мышления. – М.: ПЕРСЭ, 2005.
16. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. – М.: Педагогика, 1972.
17. Диянова З.В., Щеголева Т.М. Самосознание личности. – Иркутск, 1993.
18. Дормашев Ю.Б. Психология внимания. – М., 1995.
19. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб., 1999.
20. Дудецкий А.Я., Юлустина Е.А. Психология воображения (фантазия). – М., Смоленск, 1997.
21. Загальна психологія: Хрестоматія / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2007.
22. Иванников В.А. Психологические механизмы регуляции волевой деятельности. – М.: УРАО, 1998.
23. Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер Год, 2007.
24. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2011.
25. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер Год, 2009.
26. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2013.
27. Исследование мышления в советской психологии/Под ред. Е.В.Шороховой. – М., 1966.
28. Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа). – М.: Политиздат, 1974.
29. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб.: «Питер», 2003.
30. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості. – К.: Либідь, 2007.
31. Ковалев А.Г. Психология личности. – М., 1970.
32. Ковальчук В.В. Основы наукових досліджень. – К., 2005.
33. Козубовский В.М. Общая психология: личность. – Минск, 2006.
34. Козубовский В.М. Познавательные процессы. – М., 2006.
35. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. В 2-х т. – М.: Педагогика, 1988.
36. Крупнов А.И. Психологические проявления и структура темперамента. – М., 1992.
37. Левитов Н.Д. Психология характера. – М.: Просвещение, 1969.
38. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1981.
39. Леонтьев А.А. Психология общения. – М., 2005.
40. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 2005.
41. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. В 2-х т.– М.: Педагогика, 1983.
42. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: МГУ, 1981.
43. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации у подростков. – Л., 1983.

44. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості. – К., 2003.
45. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984.
46. Лурия А.Р. Язык и мышление. – М., 1979.
47. Максименко С.Д. Психологія особистості. – К.: Вид-во Тов. КММ, 2007.
48. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. – К.: Форум, 2002.
49. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание. – Пермь, 1990.
50. Мироненко И.А. Современные теории в психологии личности. – СПб., 2003.
51. Михайлов Ф.Г. Сознание и самосознание. – М., 1991.
52. Основы речевой деятельности/Под ред. А.А.Леонтьева. – М.: Наука, 1974.
53. Палей И.М., Гербачевский В.К. Проблемы личности в курсе психологии. – Л.: ЛГУ, 1972.
54. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии: Избр. труды. – М.: Педагогика, 1984.
55. Платонов К.К. О системе психологии. – М.: Мысль, 1972.
56. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986.
57. Познавательные процессы: ощущение, восприятие. – М., 1982.
58. Психодиагностические методы в комплексном лонгитюдном исследовании студентов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.
59. Психология внимания / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер. – М., 2005.
60. Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. Горноста Я.П., Титаренко Т.М. – К.: Рута, 2001.
61. Психология самосознания: Хрестоматия. - Самара: Изд.Дом «Бахрам-М», 2007.
62. Психологія особистості: Хрестоматія: Навч. посіб./ Мельничук О.Б., Пасічняк Р.Ф., Вольнова Л.М. та ін. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009.
63. Развитие и диагностика способностей /Отв. Ред. Дружинин В.Н., Шадриков В.Д. – М.: Наука, 1991.
64. Реан А.А. Психология личности. – СПб.: Питер, 2013.
65. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології. – К., 2006.
66. Рогов Е.И. Психология общения: Азбука психологии. – М., 2005.
67. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека. – 2006.
68. Селиванов В.А. Психология волевой активности личности. – Рязань, 1977.
69. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Личность. Характер. – М.: Наука, 1984.
70. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. – М., 1966.
71. Способности и склонности: Комплексные исследования/Под ред. Голубевой Э.А. – М.: Педагогика, 1989.
72. Столдин В.В. Самосознание личности. – М., 1984.
73. Страхов И.В. Психология характера. – Саратов, 1970.

74. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1982.
75. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности. – СПб: ЛКИ, 2008.
76. Теории личности в западноевропейской и американской психологии: Хрестоматия по психологии личности / Ред.- сост. Д.Я.Райгородский. – Самара: Дом «Бахрах», 1996.
77. Тихомиров О.К. Психология мышления. – М., 1984.
78. Фельдштейн Д.И. Социальное развитие в пространстве-времени детства. – М.: Моск. психолого-соц. институт/Флинта, 1997. – С.67-141.
79. Фрейд. А. Психология Я и защитные механизмы. – М., 1993.
80. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. – К., 2006.
81. Хохліна О.П. До проблеми формування діяльності школярів в умовах спеціального освітнього закладу // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [за ред. О.В.Гаврилова, В. І. Співака]. – Вип. XXIII в трьох частинах, частина 1. – Серія: соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – С.379-389.
82. Хохліна О.П. Діяльність як базова категорія спеціальної психології // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: Мат-ли Всеукр.наук.-пр.конф. “Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність”, 22 травня 2006 р. в КНУ ім.Т.Шевченка. – К.: Либідь, 2006. – С.132-138.
83. Хохліна О.П. До проблеми психологічного обґрунтування принципу усвідомленого навчання та виховання студентів // Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах: Матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції. Київ, 21 травня 2010 р. – К.: КНУВС, 2010. – С.254-256.
84. Хохліна О.П. До проблеми суті саморегуляції особистості // Перспективи втілення демократичних цінностей та реалізації прав людини в Україні: матеріали підсумкової наук.-теор. конф. студентів, Київ, 24 квітня 2013 року. К.: Алерта. – 2013. – С. 290-292.
85. Хохліна О.П. Загальна психологія. Соціальна психологія. Захист бакалаврської роботи: Методичні рекомендації з підготовки до державних екзаменів. Для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр» за напрямом 6.030102 «Психологія» галузі знань 0301 «Соціально-політичні науки» [Електронний ресурс] / О.П. Хохліна, С.Л.Горбенко. – К.: НАВС, 2014. – С.103-126. — Режим доступу до журн.: http://www.naiuu.kiev.ua/nnipp/index.php?option=com_content&view=article&id=58:2012-01-28-18-13-50&catid=2:2011-10-24-12-39-30&Itemid=11.
86. Хохліна О.П. Загальна психологія: Методичні рекомендації з підготовки до державного екзамену.- К.: НАВС, 2011.

87. Хохліна О.П. Загальна психологія: Програма навчальної дисципліни для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр» за напрямом підготовки 6.030102 «Психологія» галузі знань 0301 «Соціально-політичні науки» (шифр за ОПП ПП 1.3.2.) [Електронний ресурс] / Хохліна О.П. – К.: НАВС, 2014. — Режим доступу до журн.: http://www.naiou.kiev.ua/nnipp/index.php?option=com_content&view=article&id=58:2012-01-28-18-13-50&catid=2:2011-10-24-12-39-30&Itemid=11
88. Хохліна О.П. Категорія свідомості: суть та використання у педагогічному процесі спеціального освітнього закладу // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [за ред. О.В.Гаврилова, В. І. Співака]. – Вип. XXI в двох частинах, частина 1. – Серія соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – С.252-258.
89. Хохліна О.П. Особистість у контексті проблеми соціалізації аномальної дитини// Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка. Серія соціально-педагогічна. Вип. 20. У двох частинах. Частина 1. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – С.257-265.
90. Хохліна О.П. Проблема індивідуального стилю діяльності людини у змісті курсу загальної психології // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Щорічний бюлетень /За заг.ред. А.А.Музики. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – С.563-569.
91. Хохліна О.П. Психолого-педагогічне забезпечення соціалізації дитини в освітньому закладі: теоретичний аспект проблеми // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. - Том XI. – Соціальна психологія. – Вип. 6. – Книга П. – С. 416-424.
92. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. – К.: Наукова думка, 2000 .
93. Хохліна О.П. Розумовий розвиток учнів молодших класів школи інтенсивної педагогічної корекції у процесі трудового навчання: Навчально-методичний посібник. - К.: Вежа, 2005.
94. Хохліна О.П. Суть особистості у змісті підготовки фахівців у галузі психології / Хохліна О.П. // Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах. Тези науково-практичного семінару «Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах» (28 листопада 2013 року). - К., ННПП НАВС, 2013. – С. 5-7.
95. Хохліна О.П. Теорія учбової діяльності: межі використання в навчанні розумово відсталих школярів // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка / за ред. О.Гаврилова, В.Співака.

- Вип.17. В двох частинах. Частина 2. Серія соціально-педагогічна. - Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С.6-15.
- 96.Хохліна О.П., Хохліна І.В. Саморегуляція як показник особистісного зростання учнів спеціальних освітніх закладів //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія / за ред.. О.М.Вержиховської, В.І.Співака. – Вип. 4. - Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2013. – С. 226-231.
- 97.Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб.: Питер, 2013.
- 98.Цимбалюк І.П. Психологія спілкування. – К., 2004.
- 99.Чебышева В.В. Психология трудового обучения. – М.: Просвещение, 1969.
100. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М., 1977.
101. Шадриков В.Д. Способности человека. – М., Воронеж, 1997.
102. Шадриков В.Д., Черемошкина Л.В. Мнемические способности: развитие и диагностика. – М.: Педагогика, 1990.
103. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідної діяльності. – К., 2006.
104. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М., 1978.

Адреси в глобальній комп'ютерній мережі Internet

1. <http://psychologiya.com.ua/knigi-po-psixologii.html>
2. <http://www.psy.msu.ru/science/vestnik/index.html> - Вестник Московского университета. Серия 14, Психология
3. <http://www.voppsy.ru/> - Вопросы психологии (журнал)
4. <http://psychologiya.com.ua/psixologicheskij-slovar.html>
5. http://www.naiou.kiev.ua/nnipp/index.php?option=com_content&view=article&id=58:2012-01-28-18-13-50&catid=2:2011-10-24-12-39-30&Itemid=11

Тема 1. Загальна психологія, як навчальна дисципліна

Зміст теми

Психологія серед наук, що вивчає людину (природничих, суспільних, технічних). Предмет психології. Структура психічних явищ. Психоаналіз, біхевіоризм, гештальтпсихологія, гуманістична психологія, трансперсональна психологія, когнітивна психологія як основні напрями зарубіжної психології.

Психологія, як багатогалузева наука. Прикладні та фундаментальні галузі психології. Загальна психологія як фундаментальна галузь психології.

Методичні поради

Найважливішою при розгляді теми є питання предмета психології, тобто того, що вивчає наука. Суть предмета психології – психіки – розкривається послідовно, зосереджуючи увагу на тому, що є психіка (відображення навколишньої дійсності); що забезпечує її виникнення (діяльність головного мозку); в чому полягає її призначення (регуляція власної діяльності, спілкування, поведінки). Для розуміння психіки важливим є визначення її

структури: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості. Характеристика компонентів психіки базується на визначенні міри складності, переважанні в них динаміки чи статичності. При розкритті суті психічних процесів наводиться їх класифікація (пізнавальні, емоційні, вольові) та їх приклади. Відмічається, що в основі психічних станів лежать психічні процеси (наприклад, з емоційними процесами пов'язані піднесення, ейфорія, хвилювання, тривога та ін.; з вольовими – рішучість, зібраність; з увагою – зосередженість, розсіяність; з мисленням – сумнів; з уявленням – марення). Психічні властивості – це особистісні властивості, які складають структуру особистості (самосвідомість, спрямованість, характер, здібності, темперамент). Відмічається, що психічні явища знаходять прояв у формах активності – поведінці, діяльності, спілкуванні.

Більш глибокому розумінню предмета психології сприятиме розгляд основних напрямів зарубіжної психології і того, як в кожному з них він розглядається (у психоаналізі – несвідоме; у біхевіоризмі – поведінка; у гештальтпсихології – цілісні структури психічних явищ; у трансперсональній психології – свідомість як частка космічної свідомості, вихід за межі свідомого; у когнітивній психології – знання та ті психічні процеси, що їх забезпечують; у гуманістичній психології – цілісна, неповторна особистість, її глибинна сутність). При цьому необхідно сказати, коли виник напрям у психології, хто є його представниками, що позитивне було внесено напрямом у психологію.

Тема 2. Фізіологічна основа психічної діяльності

Зміст теми

Рефлекторна природа психічного (І.Сеченов, І.Павлов). Умовні рефлекси (умовно-рефлекторна, вища нервова діяльність) як основа психічної діяльності. Поняття про динамічний стереотип, першу та другу сигнальні системи.

Методичні поради

При розкритті теми відмічається рефлекторна природа психіки: психічні явища за способом свого походження є рефлекси. При цьому психічне пов'язується з умовними рефlekсами, які складають основу умовнорефлекторної діяльності мозку (за І.П.Павловим - вищої нервової діяльності). Розглядаються суть та умови формування умовних рефлексів; нервові процеси збудження і гальмування (і види останнього), що лежать в основі виникнення умовних рефлексів. У межах теми розкриваються поняття динамічного стереотипу та першої і другої сигнальних систем.

Тема 3. Методи психологічного дослідження

Зміст теми

Класифікація методів психологічного дослідження (за С.Л.Рубінштейном та Б.Г.Ананьєвим). Сутність основних методів психологічного дослідження: спостереження, експеримент, опитування (бесіда, анкетування, тестування),

метод аналізу процесу та продуктів діяльності, метод аналізу документів, метод експертних оцінок, біографічний метод. Етапи наукового дослідження. Вимоги до презентації та використання методики психологічного дослідження. Етичні принципи роботи психолога. Вимоги до змісту та оформлення курсової роботи.

Методичні поради

Наводиться класифікація методів психологічного дослідження за С.Л.Рубінштейном та Б.Г.Ананьєвим та розкривається їх суть. С.Л.Рубінштейн поділяє методи на основні (спостереження та експеримент) та додаткові (вивчення документації, вивчення продуктів діяльності, опитування, тестування та ін.). Б.Г.Ананьєв вирізняє чотири групи методів: 1) організаційні, що стосуються всього дослідження: лонгітюдний, зрізів, комплексний; 2) емпіричні: спостереження, експеримент, психодіагностичні (бесіда, анкетування, тестування), метод експертних оцінок, метод аналізу процесу та продуктів діяльності, біографічних метод; 3) група методів обробки емпіричних даних; 4) група інтерпретаційних даних.

При розкритті суті основних емпіричних методів дається їх визначення та відмічається в них спільне і відмінне. Зокрема, характеристика методу експерименту здійснюється на основі порівняння з методом спостереження. Так, якщо у спостереженні дослідник не втручається у прояв психічного явища, а фіксує його зовнішні прояви, то в експерименті він втручається тим, що спеціально створює умови для активного прояву психічного явища чи впливу на нього. При характеристиці методів виділяються його види: спостереження - включене і невключене, систематичне і несистематичне; експеримент – залежно від умов – природній і лабораторний, за метою – констатуючий і формуючий. Визначаються вимоги до фіксування даних спостереження.

Опитування складає група методів, які передбачають збір даних на основі отримання усних чи письмових відповідей на запитання. До опитування умовно відносять бесіду, анкетування, тестування. Якщо бесіда передбачає отримання даних за зарані визначеним орієнтовним планом у процесі усного спілкування при дотриманні певних вимог, то анкетування - отримання даних на основі писемного звіту за допомогою опитувальника (анкети), у якому кожне питання спрямоване на вивчення предмета дослідження. Відмічається, що питання в анкеті бувають відкриті, закриті, напівзакриті. Тестування ж передбачає використання стандартизованого інструменту – тесту, який дозволяє виміряти ступінь прояву психічного явища. Вирізняють тести-опитувальники, тести-завдання, проєктивні тести.

При розкритті суті методу аналізу процесу та продуктів діяльності відмічається принцип та підхід у психології, покладені в його основу – психічне вивчається завдяки вивченню логіки діяння суб'єкта, його процесу та результату (принцип єдності психіки та діяльності, діяльнісний підхід).

Тема 4. Розвиток психіки у філогенезі

Зміст теми

Стадії розвитку психіки у філогенезі: елементарної сенсорної психіки, перцептивної психіки, інтелекту, людської свідомості (О.М.Леонт'єв). Відмінності психіки тварини та людини. Загальна характеристика свідомості.

Методичні поради

Розкриття теми передбачає передусім дати відповіді на питання: чи є психіка у тварин, і якщо є, то коли вона «починається»? В основу підготовки до теми покладається вивчення праці О.М.Леонт'єва «Проблеми розвитку психіки». Відмічається, що психіка у тварин існує, а починається психічне тоді, коли з'являється реакція на подразник, який виконує сигнальну функцію (тобто умовний подразник), коли виникає умовний рефлекс.

За О.М.Леонт'євим визначаються чотири стадії розвитку психіки у філогенезі (елементарної сенсорної психіки, перцептивної психіки, інтелекту, людської свідомості). На основі визначення критеріїв поділу на стадії, а саме: характер діяльності, форма психічного відображення, рівень розвитку нервової системи, здійснюється аналіз кожної стадії.

Відмічається, що перші три стадії притаманні тваринам, четверта ж - лише людині. Найскладнішою за своєю суттю у тварин є стадія інтелекту, яка присутня у високоорганізованих ссавців. Найхарактернішу рису діяльності тварин на цій стадії складає здатність розв'язання двофазних задач, передусім підготовчої фази, що не має біологічного значення.

Стадія розвитку психіки – свідомості – притаманна лише людині. На основі її аналізу розкриваються суттєві відмінності психіки тварини і людини. При цьому відмічається, що головна відмінність полягає в тому, що розвиток та існування психіки тварин підкоряється законам біологічної еволюції, а розвиток психіки людей – законам суспільно-історичного розвитку. Пояснюється суть свідомості як вищої форми доцільного ідеального відображення дійсності, її об'єктивних сталих властивостей, що виконує регулятивну функцію щодо поведінки, діяльності, спілкування. Відмічається, що свідомість представлена у психіці вищими рівнями (формами) організації психічних явищ – довільними, регульованими. У психічному плані свідомість для людини постає як процес усвідомлення – осмислення і розуміння, вербалізація, застосування на практиці та регуляція активності. Підводиться підсумок про те, що свідомість - поняття вужче, ніж психіка.

Тема 5. Розвиток психіки в онтогенезі

Зміст теми

Загальна характеристика онтогенетичного розвитку психіки людини та його закономірності. Диференціація, інтеграція, гетерохронність, пластичність та можливість компенсації в розвитку. Біологічні та соціальні умови психічного розвитку людини. Діяльність та спілкування, як умова психічного розвитку. Розвиток як інтериоризація інтерпсихічного в інтрапсихічне. Протиріччя як рушійні сили психічного розвитку. Розвиток, як зміна вікових етапів, в основі

яких: зміна провідних видів діяльності (О.М.Леонт'єв), виникнення психічних новоутворень (Л.С.Виготський), зміна стабільних та кризових періодів (Л.С.Виготський), зміна періодів, що відповідають за становлення інтелектуальної та емоційно-потребової сфери психіки (Д.Б.Ельконін), сензитивні періоди (Л.С.Виготський). Навчання та розвиток; знання, способи дій (навички та вміння) та розвиток (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн). Зона актуального та найближчого розвитку, соціальна ситуація розвитку (Л.С.Виготський).

Методичні поради

Розкриття теми передбачає визначення понять онтогенезу та психічного розвитку, поетапного розкриття суті основних понять та теоретичних позицій, що складають її зміст, конкретизації у прикладах.

При характеристиці онтогенетичного розвитку особливе місце відводиться проблемі біологічного та соціального. Розкривається суть та змістове наповнення біологічних та соціальних умов психічного розвитку, визначається їх значення у цьому процесі. Серед біологічних чинників психічного розвитку визначається місце передусім головного мозку, його сформованості та функціонування, особливостям нервової системи, аналізаторам, стану здоров'я, зовнішнім патогенним чинникам, що на них впливають. Серед соціальних чинників найбільше значення для психічного розвитку мають передусім навчання та виховання як цілеспрямовані процеси на опанування особою соціального досвіду та формування особистості, що здійснюються найефективніше в освітніх закладах. При цьому відмічається, що біологічний чинник у психології розглядається як природня передумова психічного розвитку, а соціальний є провідним чинником у цьому процесі.

У плані проблеми соціальних чинників розвитку психіки розглядається й одна з найважливіших у психології проблема співвідношення навчання та розвитку людини. В основу її розкриття покладаються ідеї Л.С.Виготського, що широко використовуються у сучасній психології, як загальній, так і прикладних галузях. До них відноситься положення, що навчання (як і виховання) «веде» за собою розвиток. Для поглиблення розуміння цієї думки ним вводяться поняття зони актуального та найближчого розвитку. Першим позначається наявний рівень можливостей дитини, другим – потенційний, який визначається тим, що дитина може робити сьогодні за допомогою дорослого, а завтра – вже самостійно. І саме зона найближчого розвитку є найбільш діагностично значущою для визначення можливостей і рівня розвитку. Використовується тут також поняття сензитивного періоду як найбільш сприятливого для становлення певної психічної функції. З урахуванням введених понять, навчання буде найефективнішим у плані розвитку в тому разі, якщо буде опиратись на зону актуального розвитку, орієнтуватись на зону найближчого розвитку, відбуватися у сензитивний період.

Тема 6. Відчуття та сприймання

Зміст теми

Класифікація психічних процесів. Визначення відчуття. Види відчуттів: 1) залежно від способу дії подразника (контактні та дистантні); 2) залежно від місцезнаходження рецептора (екстероцептивні, інтероцептивні, пропріоцептивні); 3) залежно від модальності (за рецепторами) (слухові, зорові, вібраційні, нюхові, смакові, тактильні, больові, температурні, кінестетичні, статичні, органічні). Загальні властивості відчуттів: якість, інтенсивність, тривалість, емоційний тон. Закономірності відчуттів: абсолютний поріг чутливості (нижній та верхній), поріг чутливості до розрізнення (диференційований поріг); адаптація, взаємодія відчуттів, синестезія, рівень сенсорної організації.

Визначення сприймання. Загальні властивості сприймання: цілісність та структурність, вибірковість, константність, осмисленість та узагальненість. Ілюзії, галюцинації сприймання. Індивідуальні особливості сприймання (типи сприймання).

Методичні поради

При відтворенні знань щодо суті відчуттів звертається увага на те, що цей психічний процес є первинною сходинкою у пізнанні навколишнього середовища. Його суть полягає у 1) відображенні окремих властивостей предметів і явищ навколишньої дійсності 2) при безпосередній дії на органи чуття. Тобто це рівень чуттєвого пізнання дійсності. Далі розкривається питання класифікації відчуттів з урахуванням різних ознак (чи підстав): залежно від способу дії подразника; залежно від місцезнаходження рецептора); 3) залежно від модальності (за рецепторами); наводяться відповідні види відчуття та приклади. При цьому зазначається, що найбільш вживаною у психології є класифікація відчуттів за модальністю – за рецепторами, щодо яких називається місцезнаходження.

Як основа для визначення індивідуальних властивостей відчуття визначаються загальні властивості та закономірності, розкривається їх суть. Характеризуючи нижній поріг чутливості, слід сказати про існуючу закономірність: чутливість у людини обернено пропорційна порогу чутливості; чим нижче поріг чутливості, тим більша чутливість. При характеристиці порога чутливості до розрізнення (диференційований поріг) згадується закон Бугера-Вебера про те, що здатність розрізняти інтенсивності подразників є закономірною: помічена різниця в подразниках різної модальності є сталою величиною стосовно вихідної (наприклад, різниця в яскравості світла – $1/100$; у вазі – $1/30$; звуку – $1/10$). Чутливість до різниці сили подразників перебуває в оберненій залежності: чутливість більша, коли поріг менший.

При визначенні сприймання підкреслюється відмінне від відчуття: тут відбувається відображення не окремих, а всіх властивостей предметів і явищ навколишньої дійсності, але також при безпосередній їх дії на органи чуття.

Виходячи з визначення сприймання, виводяться й основні його властивості – цілісність та структурність, вибірковість, константність, осмисленість, пояснюється їх суть. Розглядається також явище ілюзії сприймання та галюцинації. Якщо ілюзії – це помилки сприймання, то галюцинації виникають при відсутності реального подразника на органи чуття.

Тема 7. Пам'ять

Зміст теми

Визначення пам'яті. Види пам'яті: 1) за змістом: образна, словесно-логічна, рухова, емоційна; 2) за часом між запам'ятовуванням та відтворенням матеріалу: короткочасна, довготривала, оперативна; 3) за метою: мимовільна, довільна; 4) за способом запам'ятовування: механічна, смислова.

Запам'ятовування, збереження, забування, відтворення як основні процеси пам'яті. Запам'ятовування, його види (мимовільне, довільне; механічне, смислове). Умови мимовільного та довільного запам'ятовування. Визначення збереження. Крайовий ефект пам'яті. Визначення забування, його властивості. Визначення відтворення, його види (впізнавання, згадування, пригадування, спогади). Основні властивості пам'яті: співвідношення запам'ятовування та забування, обсяг, точність, мобілізаційна готовність.

Методичні поради

Наступною сходинкою у пізнанні навколишнього середовища є процес пам'яті. Він забезпечує накопичення людиною досвіду, отриманого передусім на основі чуттєвого пізнання, а також у вигляді понять, умінь, навичок. Пам'ять визначається через ті процеси, які її послідовно забезпечують: запам'ятовування, збереження, забування, відтворення. Далі розкривається питання видів пам'яті з урахуванням різних ознак (чи підстав): за змістом, за часом між запам'ятовуванням та відтворенням матеріалу, за метою, за способом запам'ятовування, які називаються та суть яких пояснюється.

Серед основних властивостей пам'яті відмічаються: співвідношення запам'ятовування та забування, обсяг, точність, мобілізаційна готовність. У кожної людини спостерігається різне співвідношення запам'ятовування та забування, що визначає суть рекомендацій щодо її поліпшення: 1) швидке запам'ятовування та швидке забування (необхідна своєчасна організація повторень матеріалу); 2) повільне запам'ятовування та повільне забування (потрібне систематичне заучування матеріалу невеликими порціями); 3) швидке запам'ятовування та повільне забування (-); 4) повільне запам'ятовування та швидке забування (пам'ять потребує постійного розвитку). Обсяг пам'яті для нового матеріалу чи позбавленого смислу – 7 ± 2 одиниці інформації. Точність пам'яті – здатність без похибок відтворити інформацію. Мобілізаційна готовність пам'яті – здатність відтворити потрібний матеріал у потрібний час.

Сутність пам'яті розкривається через представлення матеріалу, який пояснює зміст її складових процесів. Запам'ятовування забезпечує закріплення

нової інформації. Виокремлюються та характеризуються види запам'ятовування (мимовільне та довільне; механічне та смислове), щодо кожного з яких визначаються умови. Умовами мимовільного запам'ятовування є: забезпечення дієвого ставлення до матеріалу; забезпечення активної розумової роботи з матеріалом; зацікавлене ставлення до діяльності. Умовами довільного запам'ятовування є: чітке визначення мети запам'ятати; формування мотивів діяльності – пізнавальних інтересів, почуття відповідальності, усвідомлення важливості; застосування логічних прийомів запам'ятовування: розуміння, складання плану, порівняння, класифікація, систематизація, схематизація, опора на образи, використання комбінованого способу запам'ятовування, повторення. При характеристиці процесу збереження згадується крайовий ефект пам'яті – перший і останній елементи в ряду інформації відтворюються краще, ніж середній. При характеристиці забування відмічається його охоронне значення, переведення інформації у несвідоме. Особливе місце у пам'яті відводиться процесу відтворення, яке представляють його види: впізнавання, згадування, пригадування, спогади. Впізнавання характеризується відтворенням інформації в умовах повторного її сприймання; згадування – без повторного її сприймання. Пригадування – це таке згадування, що потребує активних розумових зусиль. Спогади – локалізоване в часі і просторі відтворення образів минулого (де, коли і що відбулося).

Тема 8. Уявлення

Зміст теми

Визначення уявлення. Особливості уявлення: наочність, фрагментарність, нестійкість та непостійність, узагальненість. Види уявлення: 1) за походженням: що виникли на основі відчуття та сприймання, уяви, мислення; 2) за ступенем узагальненості: одиничні та конкретні, загальні, схематичні; 3) за аналізаторами, з якими пов'язане виникнення уявлень: зорові, слухові тощо; 4) за ступенем вольових зусиль: мимовільні, довільні.

Методичні поради

При розкритті суті уявлення звертається увага на те, що уявлення визначається через його розуміння як процесу і як результату відображення навколишньої дійсності. Уявлення як процес - це відображення предметів та явищ, що в даний момент не діють на органи чуття. Уявлення виникають на основі відчуття, сприймання (а тому опосередковано уявлення є етапом чуттєвого пізнання) і пам'яті. Уявлення ж як результат відображення – це вторинний образ предмета чи явища, що виник на основі відчуття, сприймання та збережений у пам'яті.

Саме від суті уявлення залежать і його особливості - наочність, фрагментарність, нестійкість та узагальненість. Наочність – це конкретність образу уявлення. Водночас в ньому відображаються найважливіші, найзагальніші ознаки, тобто він характеризується узагальненістю.

Фрагментарність свідчить про те, що в образі уявлення відображається предмет не повною мірою, а лише частково, залежно від вибіркості сприймання суб'єкта. Нестійкість характеризує образ з огляду на можливість сталості його збереження – певні його ознаки та образ уцілому можуть зникати, ставати «розмитими».

При розгляді видів уявлень визначається основа для їх поділу. Так, за походженням вони поділяються на ті, що виникли на основі відчуттів та сприймань, на основі уяви, на основі мислення; за ступенем узагальненості: одиничні (або конкретні); загальні, у яких представлено загальні риси групи схожих предметів; схематичні – у вигляді умовного графічного позначення предмета; за аналізаторами, з якими пов'язане виникнення уявлень: зорові, слухові, смакові, тактильні, нюхові та ін. Однак останній поділ є умовним, оскільки уявлення виникають за участю декількох аналізаторів, але один з них може бути домінуючим. За ступенем вольових зусиль для створення образів уявлення поділяються на мимовільні (ті що виникають самі по собі) та довільні (за умови постановки спеціальної мети уявити).

Тема 9. Мислення

Зміст теми

Суть мислення, його ознаки (опосередкованість, узагальненість). Мислення як процес розв'язання задачі. Мислительні операції: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, систематизація, конкретизація. Форми мислення: поняття, судження, умовивід. Компоненти (сторони) мислення: змістовий, операційно-організаційний, емоційно-мотиваційний. Види мислення: 1) за змістом: наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне; 2) за характером задач, що розв'язуються: теоретичне, практичне; 3) за ступенем розгорнутості: аналітичне, інтуїтивне; 4) за ступенем новизни: репродуктивне, продуктивне.

Властивості мислення: узагальненість, усвідомленість, самостійність, стійкість, гнучкість, широта, глибина, швидкість, продуктивність, критичність; переважання виду мислення, стиль мислення (аналітичний, синтетичний, ідеалістичний (інтуїтивний), прагматичний, реалістичний).

Мислення і розум (інтелект). Розуміння як процес та результат мислення.

Методичні поради

При визначенні та розкритті суті мислення звертається увага на те, що цей пізнавальний психічний процес, який виникає на основі чуттєвого пізнання, не є чуттєвим і безпосереднім пізнанням. Мислення – це опосередковане та узагальнене відображення наочно не даних властивостей, відношень та залежностей предметів і явищ дійсності. Таким чином, ознаками мислення є його опосередкованість та узагальненість. Опосередкованість – це відображення об'єктивної дійсності не безпосередньо через органи чуття, а опосередковано а) мислительними операціями, б) мовою та мовленням.

Узагальненість мислення полягає у відображенні нових (порівняно з тим, що отримуються на основі відчуття, сприймання, уявлення), суттєвих, загальних властивостей, зв'язків та відношень предметів і явищ.

Мислення розглядається як вершинна характеристика пізнавальної (розумової, інтелектуальної) діяльності людини. Саме з цим психічним процесом, мислительними якостями (узагальненість, усвідомленість, стійкість, самостійність, гнучкість та ін.) найбільшою мірою пов'язуються її інтелектуальні (або розумові) можливості.

Процес мислення розглядається як мислительна діяльність, яка забезпечується розв'язанням мислительних задач (задача визначається як одиниця діяльності). Процес розв'язання мислительних задач здійснюється за етапами: аналіз умов задачі, планування та організація її розв'язання, власне розв'язання завданні шляхом використання мислительних операцій для отримання певного результату, самоконтроль та коригування як процесу, так і результату діяльності. Мислення як діяльність характеризується мотиваційною, змістовою та організаційно-операційною сторонами. Мотиваційна – це наявність у суб'єкта позитивного ставлення до розв'язання мислительної задачі; змістова – мислення передбачає наявність знань, оскільки «пуста голова не мислить» (К.Д.Ушинський). Організаційно-операційна – це володіння вміннями, відповідних до етапів розв'язання мислительних задач (аналіз, планування та ін.) та мислительними операціями. Без наявності цих складових сторін процес мислення не є можливим.

Як основні операції мислення розглядаються аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, конкретизація, класифікація, систематизація та розкривається їх суть. Розкривається і суть основних форм мислення, які є його результатом: поняття, судження, умовисновки.

Тема 10. Мова та мовлення

Зміст теми

Сутність мови і мовлення. Склад мови (слово, його фонетична та семантична сторона, активний, пасивний словник; граматична будова мови: морфологія, синтаксис). Етапність оволодіння мовою. Функції мовлення: 1)сигніфікативна, 2)комунікативна: інформаційна, виразна, впливу. Види мовлення: усне і писемне; зовнішнє і внутрішнє. Усне мовлення: голосне, пошепки; діалогічне, монологічне (доповідь, промова, розповідь, лекція, виступ). Супроводжуюче, фіксує та планує мовлення.

Мовленнєві властивості: відображення в мовленні особистісних властивостей та особливостей психічних процесів. Стиль мовлення: неорганізований розмовний, образно-емоційний, науково-діловий.

Методичні поради

При розгляді мови і мовлення, дається їх визначення та підкреслюється їх нетотожність. Передусім, мова – це система знаків, яка слугує засобом

спілкування, мислення і т.д. Мовлення ж – це процес використання мови. Про нетотожність явищ свідчить те, що люди, які володіють однією мовою, мають свої особливості мовлення (культуру, стиль та ін.). Предметом вивчення психології є передусім мовлення, що виконує функції: сигніфікативну (позначення); комунікативну, тобто призначену для спілкування. При цьому пояснюються сторони комунікативної функції – інформаційної (передача інформації), виразної (прояв ставлення до предмета розмови); впливу (на співрозмовника, на слухача).

Відповідно до визначених у змісті теми видів мовлення, розкривається їх суть, визначається спільне та відмінне. Відмічається, що писемне мовлення при виконанні виразної функції та впливу має обмежені можливості, оскільки обмежені засобами (використовуються лише графеми). При розкритті суті внутрішнього та зовнішнього мовлення звертається увага на відмінність їх структури: зовнішнє – розгорнуте, внутрішнє – згорнуте, тобто позбавлене другорядних членів речення. З цим пов'язані труднощі перекладу внутрішнього мовлення у зовнішнє.

Серед видів мовлення, у плані регулюючої функції мовлення, розглядаються такі його види: фіксує – звіт про виконану діяльність; супроводжує – звіт про діяльність, що виконується; планує – звіт про діяльність, що буде виконуватися (власне план). Визначення та вивчення цих видів мовлення за окремими показниками (повнота, адекватність, усвідомленість, відображення у звіті способу діяльності) є важливим у плані формування діяльності людини та її інтелектуального розвитку.

При характеристиці мовлення людини відмічається наявність індивідуальних властивостей, зокрема його стилів. Неорганізований розмовний стиль характеризується використанням неточних слів та висловів, вигуків, слів-паразитів. Культура мовлення низька, мовлення бідне на слова та думки, використовуються жаргони. Образно-емоційний стиль характеризується чистотою мовлення, образністю висловів, точністю передачі думок і слова, але не використанням наукової термінології. Науково-діловий стиль характеризується більшою, ніж попередній, сухістю, меншою кількістю образних висловів, великою кількістю наукової термінології.

Тема 11. Уява

Зміст теми

Сутність уяви. Ознаки уяви. Процеси уяви: аглютинація, гіперболізація, загострення, схематизація, типізація. Види уяви: 1) за ступенем активності суб'єкта: активна, пасивна; 2) за ступенем новизни: відтворювальна, творча; 3) за метою: мимовільна, довільна. Властивості уяви: яскравість образів, реальність образів, ступінь організованості.

Методичні поради

З процесом мислення щільно пов'язаний процес уяви (або фантазії). Певною мірою він повторює процес мислення, але має й свої власні особливості. Уява – це створення в процесі мислення нових образів на основі минулого досвіду, отриманого завдяки відчуттям, сприйманню, пам'яті, уявленню. Тобто процес уяви забезпечується участю усєї пізнавальної сфери людини, яка дозволяє їй отримати досвід. Однак, уява, хоч і є однією з форм відображення дійсності, вона передбачає певний відхід від неї. Уява – це створення нового в результаті творчої переробки попереднього досвіду.

Про уяву говорять тоді, коли йдеться про виконання діяльності, розв'язання задач. При цьому вважається, що якщо вихідні дані відомі та достатні, то процес розв'язання задачі здійснюється за допомогою мислення, якщо ж даних недостатньо, то діє уява. Уява працює для побудови образу засобів і кінцевого результату діяльності, при створенні програми поведінки, діяльності, коли проблемна ситуація є невизначеною.

Уяву забезпечують такі процеси, як: аглютинація - «склеювання», поєднання частин, властивостей, які в реальності ще не поєднувались (наприклад, образ русалки, кентавра); гіперболізація – збільшення предмета, посилення певної його властивості; загострення – підкреслювання певних ознак, властивостей; схематизація – згладжування відмінностей предметів та виявлення рис схожості між ними; типізація – виділення суттєвого, того що повторюється в однорідних явищах та втілення у конкретному образі.

Таким чином, ознаками уяви є: 1) створення нового знання; 2) здійснення на основі попереднього досвіду, отриманого за допомогою пізнавальних психічних процесів; 3) найбільший зв'язок з мисленням 4) відбувається там, де недостатньо даних для розв'язання мислительної задачі, 5) віднесеність до трудового процесу, до творчості.

Тема 12. Увага. Воля

Зміст теми

Сутність уваги. Види уваги: довільна, мимовільна. Форми уваги: зовнішня, внутрішня. Властивості уваги: концентрація, стійкість, обсяг, розподіл, переключення, вибірковість.

Сутність волі. Довільна та власне вольова дія. Труднощі і перешкоди. Структура вольової дії. Види вольових дій: 1) за формою прояву; 2) за ступенем самостійності; 3) за характером спрямованості. Теорії волі.

Методичні поради

При розкритті суті уваги зосереджується увага на тому, що вона не є психічним процесом, а лише умовою здійснення психічної діяльності, яка забезпечує певною мірою регуляцію та успішність її виконання; це - спрямованість та зосередженість психічної діяльності на певних об'єктах; це

необхідна внутрішня умова психічної діяльності. Послідовно називаються та пояснюються види, форми, властивості уваги, які визначені у змісті теми.

Особливе місце серед психічних процесів займає воля, призначення якої – власне регуляція внутрішньої (психічної) та зовнішньої(практичної) діяльності людини. Для розкриття суті волі дається її визначення як свідомого регулювання людиною своїх дій та вчинків, яке вимагає подолання внутрішніх та зовнішніх перешкод. Тобто, воля – це завжди свідоме явище, а пов'язується воно обов'язково з доданням перешкод. Перешкода – це об'єктивні та змінні умови зовнішнього та внутрішнього середовища, які є поміхами в досягненні поставленої мети.

Для розкриття суті волі наводиться порівняльна характеристика довільної та вольової дії. Довільна дія характеризується свідомою цілеспрямованістю. А довільні дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням перешкод – це власне вольові дії. Прийняття рішення щодо виконання певної дії певним способом (враховуючи перешкоду), боротьба мотивів, справжня боротьба з зовнішніми чи внутрішніми перешкодами, переживання, їх додання – це те, що відрізняє власне вольову дію від довільної. Будь- яка вольова дія – це довільна дія, але не кожна довільна дія є вольовою.

Тема 13. Емоційна сфера психіки

Зміст теми

Суть емоцій. Місце емоцій у психологічній системі. Види емоцій: афект, власне емоції, почуття, настрої, стрес, фрустрація. Суть та характеристика афекту. Власне емоції, їх відмінність від афекту. “Фундаментальні” емоції (радість, подив, гнів, страждання, огида, зневага, сором, страх). Визначення почуттів та їх відмінність від власне емоцій. Вищі почуття: моральні, естетичні, інтелектуальні. Пристрасть. Настрої: суть, відмінності від інших емоцій. Стрес, причини стресу. Фрустрація. Шляхи послаблення негативних емоцій. Теорії емоцій.

Методичні поради

Емоційна сфера у психіці людини забезпечує її ставлення до навколишнього середовища. Загалом емоції визначаються як психічний процес, який відображає особисту значущість та оцінку внутрішніх та зовнішніх ситуацій для життєдіяльності людини у формі безпосередніх переживань. Вони забезпечують взаємозв'язок людини з процесом та результатом задоволення потреб, з регуляцією діяльності. Емоції завжди мають суб'єктивний характер. Розрізняють види емоцій: афект, власне емоції, почуття, настрої, стрес та фрустрація.

Найпростішим видом емоцій розглядається афект – інтенсивне, бурхливе і відносно короткочасне емоційне переживання (гнів, жах, горе, відчай, бурхлива радість та ін.). Це найсильніша емоційна реакція. Характеристика афекта: 1) емоційна реакція охоплює всю психіку людини; 2) він супроводжується

руховими реакціями та соматичними змінами; 3) розвиток афекта відбувається за законом: чим сильніша потреба, чим більше сил покладено на її задоволення, але чим менший результат, тим сильніший афект.

Власне емоції характеризуються на основі порівняння з афектом: 1) мають більшу тривалість; 2) якщо афект виникає на завершення дії і відображає результат, то емоції відносяться і до майбутньої дії. Власне емоції характеризуються амбівалентністю (двоякістю) – одні й ті ж об'єкти можуть викликати протилежні емоції, наприклад: задоволення і незадоволення, збудження та заспокоєння і т.д. Вирізняються основні фундаментальні емоції (радість, подив, гнів, страждання та ін.).

Почуття характеризуються на основі порівняння з власне емоціями: 1) емоції більшою мірою пов'язані з біологічними процесами, почуття – з соціальними; 2) емоції більшою мірою неусвідомлювані, почуття – усвідомлювані; 3) емоції не завжди мають зовнішній прояв, почуття – завжди; 4) емоції не завжди є визначеними, почуття завжди предметні та конкретні; 5) емоції короткочасні, почуття – довготривалі. Вирізняються вищі почуття та їх види, розкривається їх суть.

Настрій визначається як стійкі почуття помірної чи слабкої сили, що діють тривалий час; найтриваліший емоційний стан, який забарвлює усю поведінку людини. Відмінність настрою від емоцій полягає у меншій інтенсивності і меншій предметності. Настрій відображає неусвідомлювану узагальнену оцінку того, як на даний момент складається ситуація.

Стрес розглядається як вид афектів та визначається як стан занадто сильного та тривалого психічного напруження, яке виникає у людини, коли її нервова система отримує емоційне перевантаження. Причиною стресу є несподіванка, що порушує звичний плин життя. З поняттям стресу пов'язане поняття фрустрації – емоційного стану, який переживається як напруження, тривога, відчай, гнів, які охоплюють людину, коли на шляху досягнення мети вона зустрічає неочікувані перешкоди.

Тема 14. Суть та детермінанти становлення особистості

Зміст теми

Суть та співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”, “суб'єкт і об'єкт активності”.

Детермінація розвитку особистості. Соціалізація, як зовнішня детермінанта формування особистості. Індивідуалізація, як внутрішня детермінанта формування особистості. Значення самосвідомості для становлення особистості. Визначення особистості в аспекті зовнішньої та внутрішньої детермінант її становлення. Ознаки особистості. Рівні та критерії сформованості особистості.

Методичні поради

Суть особистості розкривається передусім на основі співставлення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність». Людина може розглядатися як індивід, як особистість, як індивідуальність. Людина як індивід – це носій природніх, біологічних, вроджених властивостей. Індивід – це окремий представник людини як біологічної істоти. Індивідом народжуються.

Народжуючись, людина потрапляє у суспільство, набуває соціального досвіду і стає особистістю. Особистість визначається передусім як соціалізований індивід, як носій суспільних відносин. Однак суть особистості осягається завдяки визначенню детермінант її розвитку: соціальна детермінація в процесі соціалізації; самодетермінація в процесі індивідуалізації. Процес соціалізації – це засвоєння суспільного досвіду. Процес індивідуалізації – набуття все більшої самостійності, а найголовніше – формування власного та унікального способу життя та власного внутрішнього світу. Це можливе на основі виникнення та розвитку самосвідомості, завдяки якій починається самодетермінація розвитку – особистість сама починає організовувати особисте життя, власний розвиток.

У зв'язку з детермінантами становлення особистості розглядаються і визначення особистості. Відповідно до першої детермінанти, особистість – це соціально-психологічна сутність людини, яка формується в результаті засвоєння людиною суспільно-історичного досвіду людства. В цьому визначенні акцент робиться на тому, що особистість є об'єктом соціальних впливів. Відповідно до другої детермінанти, особистість можна визначити як саморегульоване системне утворення, що складається з соціально значущих психічних властивостей та забезпечує вибірковість відношень та регуляцію поведінки людини як поведінки суб'єкта активності. В цьому визначенні особистість розглядається уже і як суб'єкт впливів, активності, в тому числі і впливів на себе. Об'єкт – людина, щодо якої здійснюються впливи. Суб'єкт же – це людина, яка сама здійснює впливи, регулює свою зовнішню та внутрішню активність, її прояви, свій власний розвиток. Завдяки тому, що особистість – це суб'єкт, вона здатна до саморегуляції, здатна «дати собі раду» у плані актуальних, найближчих потенційних дій, дій на життєву перспективу (Б.Ф.Ломов) та в плані саморозвитку. в характеристиці особистості важливою є ознака відносної сталості, певної прогнозованості, наявності стрижня (особистість – «як качан капусти»). У зв'язку з цим особистість розглядається як стійкий психічний склад людини (К.О.Абульханова). Окрім того, в якості змістових ознак особистості С.Д.Максименком наводяться цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція. За В.М.Маркіним, найвищими критеріями успішності особистісного зростання є: 1) ефективність діяльності; 2) максимальна самореалізація (професійна та екзистенційна задоволеність); 3) досягнення найвищого рівня розвитку (реалізація здібностей). Зрілість же особистості виявляється у свідомому

керівництві своєю поведінкою, тобто у здібності бути адекватним й активним соціальним суб'єктом.

Поняття індивідуальності вказує на психофізичну цілісність людини і як індивіда, і як особистості, на її неповторність. Індивідуальність – продукт злиття соціального та біологічного в індивідуальному розвитку людини (тобто, злиття індивідних та особистісних властивостей). Таким чином, індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальністю стають. Не кожний індивід є особистістю та індивідуальністю, але кожна особистість та індивідуальність є індивідом.

Тема 15. Структура особистості

Зміст теми

Системно-структурний підхід до розгляду особистості. Підходи до визначення структури особистості. Структура особистості за А.Г.Ковальовим, К.К.Платоновим; їх порівняльна характеристика. Концепція персоналізації особистості А.В.Петровського. Факторні структури особистості.

Методичні поради

Цілісність та унікальність особистості передбачає визначення її структури. Найпоширенішою у вітчизняній психології є структура особистості за А.Г.Ковальовим: (з ранніх робіт): 1) спрямованість, 2) здібності, 3) характер, 4) темперамент; (з більш пізніх): 1) спрямованість, 2) здібності, 3) характер, 4) самосвідомість. Розкривається суть кожного з цих структурних компонентів. Використовується у психології і двомірна структура особистості К.К.Платонова: 1) підструктура спрямованості, 2) підструктура досвіду; 3) підструктура форм відображення; 4) підструктура біологічна. Розкривається їх психологічний зміст, визначається роль біологічного та соціального чинника їх формування. Загальними, інтегративними властивостями особистості, які складаються з усіх визначених підструктур особистості, є здібності та характер. Загалом слід відмітити, що всі моделі особистості є багатомірними. Особистість характеризується різноманітними властивостями, які складають систему.

Тема 16. Самосвідомість

Зміст теми

Свідомість. Свідоме та несвідоме. Самосвідомість: суть та структура. Рефлексія як основа самосвідомості. Види, типи (рівні) рефлексії. “Я-концепція”, її компоненти: когнітивний, емоційний, оцінно-вольовий. Види “Я” в “Я-концепції” (реальне Я, ідеальне Я, динамічне Я, фантастичне Я). Самооцінка і рівень домагань. Види самооцінки: 1) глобальна, часткова; 2) адекватна, неадекватна. Сутність адекватної самооцінки. Види адекватної самооцінки. Сутність та види неадекватної самооцінки. Особливості становлення самооцінки в людини.

Методичні поради

Самосвідомість розглядається як вищий рівень свідомості. Наводиться суть свідомості та відмічається: якщо свідомість зорієнтована на відображення всього оточуючого світу, то самосвідомість – на самого себе. Самосвідомість визначається як усвідомлення себе як усталеної, визначеної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних умов (усвідомлення своєї ідентичності). Самосвідомість – психічне явище, що формується в онтогенезі.

Самосвідомість включає компоненти: 1) когнітивний – знання про себе, їх усвідомлення, розуміння самого себе; 2) емоційний – певне ставлення до себе; 3) оцінно-вольовий - контроль та регуляція власної внутрішньої та зовнішньої діяльності. Відповідно, самосвідомість має пізнавальну, емоційну та вольову форми прояву. Для розкриття суті самосвідомості використовується також поняття «Я-концепція» як відносно стала, досить усвідомлювана, супроводжувана переживаннями неповторності система уявлень про себе, на основі якої людина будує свої взаємодії з іншими людьми і ставиться до себе. Визначаються види «Я-концепції».

Як компоненти самосвідомості, її стрижень розглядається самооцінка особистості та пов'язане з нею поняття «рівень домагань». Самооцінка визначається як оцінка особистістю себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Самооцінка позначається на рівні домагань людини. Рівень домагань – це рівень тих завдань, до виконання яких людина вважає себе здатною. Він покладається в основу визначення самоповаги (І.Джеймс). Так, самоповага = успіх / рівень домагань. Відповідно, збереження самоповаги передбачає чи підвищення успішності діяльності, чи зниження рівня домагань. Розкривається значення самооцінки та рівня домагань для формування ставлення до діяльності у майбутньому.

Вирізняються види самооцінки: 1) глобальна та часткова; 2) адекватна та неадекватна – тобто правильна чи неправильна відносно реальних можливостей людини. Адекватна самооцінка відповідає можливостям людини. Вона, у свою чергу, може бути високою, середньою та низькою. Адекватну самооцінку мають люди, про яких говорять: «вони впевнені в собі на своєму рівні домагань». Якою б не була адекватна самооцінка, вона є нормальною. Неадекватна самооцінка буває недооцінкою і переоцінкою. Недооцінка – це занижена самооцінка і рівень домагань відносно своїх можливостей. Переоцінка – це завищена самооцінка і рівень домагань відносно своїх можливостей. Показуються причини і наслідки обох видів неадекватної самооцінки.

Тема 17. Спрямованість особистості

Зміст теми

Сутність спрямованості особистості. Мотив як центральне утворення особистості. Мотиваційна сфера, її характеристика, детермінація становлення (за Б.Ф.Ломовим). Види мотивів (за В.Г.Ковальовим, Л.І.Божович,

М.І.Алексеевою). Спонуки діяльності. Потреба, як базова спонука діяльності, що лежить в основі мотивів. Класифікація потреб. Детермінація становлення потреб у людини. Ієрархія, рівень розвитку (градації) та форма задоволення як основні характеристики потреб людини. Теорія спонтанного розвитку мотивів Маслоу. Неусвідомлені спонуки діяльності: потяг, бажання, установка. Усвідомлені спонуки діяльності (власне мотиви): життєві цілі та плани, інтерес, ідеал, світогляд, переконання. Ціннісні орієнтації.

Структура спрямованості, співвідношення її складових.

Методичні поради

Найбільш соціально зумовленою підструктурою особистості, тою, що піддається формуванню в процесі життя, є її спрямованість, під якою розуміють системоутворюючу властивість особистості, що визначає її психологічний склад. Спрямованість – це система спонук, яка визначає вибірковість відношень та активності людини. Спрямованість показує чому людина так чи інакше ставиться та діє.

Спрямованість визначається потребами - об'єктивною необхідністю у чомусь, у певних умовах існування та розвитку. Саме потреби визначають спонуки активності, які поділяються на усвідомлені (власне мотиви) і на неусвідомлені. Але і на ті, і на інші впливає змістова сторона спрямованості – ціннісні орієнтації – спрямованість на певну ієрархію цінностей, які відповідають потребам, особистісним смислам.

До усвідомлених спонук (або власне мотивів) відносяться: життєві цілі, життєві плани, інтереси, ідеали, світогляд, переконання, а також самооцінка. Життєві цілі розглядаються як ідеальне уявлення бажаного майбутнього. Життєві плани – це система часткових завдань для досягнення цілі. Інтерес – це усвідомлене та емоційно забарвлене прагнення особистості до пізнання значущого об'єкту. Ідеал – конкретний або зібраний образ, на який особистість хотіла б бути схожою. Світогляд – система знань, поглядів на світ. Переконання – система стійких поглядів, в правильності яких особистість впевнена і на основі яких вона готова діяти певним чином.

До неусвідомлених спонук відносяться: потяг, бажання, установка. Потяг розглядається як малодиференційоване прагнення, спрямоване на предмет або дію, викликане якоюсь невиразною потребою. Тут відсутня усвідомлена мета. Бажання - це прагнення досягти недостатньо усвідомленої мети. Установка – певний настрій особистості на сприймання, діяльність, який має неусвідомлений характер.

При розгляді структури спрямованості особистості бажано її зобразити схематично.

Тема 18. Здібності

Зміст теми

Сутність здібностей. Загальні та спеціальні здібності: суть та характер зв'язку між ними. Знання, вміння та здібності.

Задатки, схильність (нахили), обдарованість, талант, геніальність – суть та співвідношення понять. Інтелект, научуваність, готовність до діяльності як загальні здібності.

Методичні поради

У структурі особистості вирізняються такі властивості, що найбільшою мірою впливають на успішність діяльності. До таких властивостей відносяться здібності. Здібності визначаються як ансамбль властивостей, які забезпечують відносну легкість та високу якість оволодіння певною діяльністю та її виконання. Вони формуються впродовж життя людини. Здібності, за С.Л.Рубінштейном, складаються з: 1) злагодженої та відпрацьованої сукупності способів дій, за допомогою яких здійснюється діяльність; 2) якості психічних процесів, за допомогою яких ці процеси здійснюються та регулюються. Ядром здібностей є остання складова.

Вирізняються загальні та спеціальні здібності. Загальні (або обдарованість, за С.Л.Рубінштейном) – це здібність до багатьох видів діяльності. Спеціальні здібності – це здібності до конкретних видів діяльності (математичні, музичні, педагогічні, образотворчі, літературні, конструктивно-технічні та ін. здібності). Загальні здібності лежать в основі спеціальних. По мірі загального розвитку, в результаті виконання та засвоєння різних видів діяльності відбувається спеціалізація загальних здібностей. І навпаки: становлення спеціальних здібностей позначається на розвитку загальних здібностей. Спеціальні здібності пов'язані і генетично, і структурно з загальними здібностями, а загальні проявляються і розвиваються в спеціальних.

Однак, слід відмітити, що взаємозв'язок між загальними та спеціальними здібностями різний: чим більшу роль в тій чи іншій спеціальній здібності відіграють спеціальні задатки та спеціальна техніка, тим меншою буде відповідність і більшою диспропорція між загальними та спеціальними здібностями. Чим менше специфічно технічний характер носить спеціальна здібність, тим більше її відповідність, зв'язок із загальними здібностями (С.Л.Рубінштейн).

Суть здібностей розкривається через поняття «задатки», «нахили», «здібності», «обдарованість», «геніальність». Задатки – це природня передумова розвитку здібностей (нервова система, особливості аналізаторів та ін.). Нахили – стійка орієнтованість на певну діяльність, бажання виконувати її постійно. Обдарованість (окрім точки зору С.Л.Рубінштейна) – це сукупність загальних та спеціальних здібностей. Талант – висока ступінь сформованості здібності. Геніальність – високий ступінь обдарованості, що проявляється здатністю до значної кількості діяльностей. Співвідношення зазначених понять, через які розкривається суть здібностей, бажано представити схематично.

Розкриття суті здібностей значною мірою залежить від розуміння співвідношення знань, вмінь, навичок (тобто складових досвіду) та здібностей. Розвиток здібностей у психології розглядається як власне психічний розвиток.

Тому здібності (як і розвиток) та знання, вміння й навички розглядаються як нетотожні поняття, хоча ці утворення взаємопов'язані. З одного боку, успішність засвоєння знань, умінь і навичок передбачає наявність здібностей, а, з другого, - формування здібностей передбачає опанування пов'язаних з ними знань, умінь, навичок. Здібності і проявляються, і формуються через знання та вміння. Таким чином, знання та вміння – умова розвитку здібностей, а здібності – умова успішного оволодіння знаннями та вміннями.

Як загальні здібності людини у психологічній літературі розглядаються научуваність та готовність до праці. Научуваність – це загальна здібність до навчання; це сукупність інтелектуальних властивостей людини, від яких залежить продуктивність навчання. Такими інтелектуальними властивостями (або якостями розуму, мислення) є: узагальненість, усвідомленість, стійкість, самостійність, гнучкість та ін. (З.І.Калмикова). Таке розуміння научуваності покладається в основу створення діагностичних методик вивчення можливостей дитини, відхилень у її розвитку та ін., в основу досліджень проблеми. Готовність (підготовленість) же до праці – це інтегративна властивість особистості, яка забезпечує успішність опанування та виконання певного виду діяльності. Її складають: 1) позитивне ставлення до діяльності; 2) особливості психічних процесів; 3) знання, вміння, навички; 4) характерологічні якості особистості.

Тема 19. Характер

Зміст теми

Визначення характеру. Класифікація рис характеру. Первинні риси характеру: 1) пов'язані з психічними процесами: емоційні, вольові, інтелектуальні; 2) моральні. Вторинні риси характеру: 1) пов'язані зі спрямованістю особистості: зі ставленням до навколишнього світу, до діяльності, до інших людей, до себе, до речей; 2) пов'язані зі сторонами діяльності: мотиваційні, інструментальні.

Типологія характерів. Акцентуації характеру (К.Леонгарт), їх класифікація (за К.Леонгартом, О.Личком, Шмишеком). Типи соціальних характерів за Е.Фромом. Риси характеру щасливої людини.

Методичні поради

Характер визначається як психічна властивість особистості, яку складає сукупність відносно сталих її рис, у яких відображається ставлення до навколишнього світу та які визначають стиль її поведінки з людьми в типових умовах. Характер (на думку Г.Олпорта) є поняттям етичним і асоціюється з моральним стандартом чи системою цінностей, відповідно до яких оцінюються вчинки особи. Саме характер визначає найбільшою мірою те, якою є людина, оскільки він показує як людина ставиться до навколишнього світу та себе поводить в типових умовах. Характер формується в онтогенезі, але він впродовж життя проявляє себе як відносно стале особистісне утворення.

Знати характер – значить знати її риси, які проявляються у поведінці. Риси характеру розглядаються як властивості людини, які визначають її поведінку у типових умовах, є суттєвими і відносно стійкими. Сукупність рис забезпечує стабільність поведінки людини, можливість її впізнати, її передбачуваність.

При розгляді рис характеру наводиться їх класифікація. Риси характеру поділяються на первинні і вторинні. До первинних відносяться: 1) риси, пов'язані з психічними процесами – вольові (рішучість, наполегливість та ін.), емоційні (поривчастість, вразливість, чуйність та ін.), інтелектуальні (кмітливість, вдумливість та ін.); 2) моральні – виражають ідейно-моральну спрямованість особистості (патріотизм, чесність, порядність та ін.). До вторинних відносяться ті, що пов'язані зі спрямованістю особистості, зі ставленням до: 1) навколишнього світу (переконаність, принциповість тощо); 2) до діяльності (активність, ініціативність, цілеспрямованість тощо); 3) до інших людей (комунікабельність, справедливість тощо); 4) до себе (альтруїстичність, вимогливість до себе тощо); 5) до речей (акуратність, бережливе ставлення до речей тощо). До вторинних відносяться також ті, що пов'язані з діяльністю: 1) мотиваційні – що спонукають та спрямовують діяльність (зацікавленість, прагматизм, обачність тощо); 2) інструментальні – що надають діяльності певного стилю (наполегливість, цілеспрямованість тощо).

У плані типологій характеру розглядається проблема акцентуацій характеру. Суть акцентуації характеру впливає з уявлення про кількісний вимір риси характеру. Акцентуація – це крайні варіанти норми, коли окремі риси характеру занадто посилені, у зв'язку з чим виявляється вибіркова вразливість щодо певних психологічних впливів при підвищеній стійкості до інших (О.Є.Личко). Це «ахілесова п'ята» людини. Вона проявляється у стресових ситуаціях. Необхідність знати свої акцентуації пов'язана з можливістю уникати таких ситуацій чи передбачати та регулювати свою поведінку у таких ситуаціях, щоб запобігти невротичних проявів та нервових зривів. К.Леонгард розрізняє такі типи акцентуацій: гіпертимний, дистимний, циклоїдний, збудливий, застрявучий, педантичний, тривожний, емотивний, демонстративний, екзальтований, інтравертований, екстравертований.

Тема 20. Темперамент

Зміст теми

Визначення темпераменту. Типи темпераменту. Фізіологічна основа темпераменту: співвідношення та характеристика нервових процесів збудження та гальмування (сила, урівноваженість, рухливість); тип вищої нервової діяльності та тип темпераменту. Характеристика типів темпераменту. Ознаки темпераменту.

Темперамент і діяльність. Шляхи пристосування темпераменту до діяльності. Індивідуальний стиль діяльності: суть, ознаки, прояви в діяльності, структура, можливості та умови формування.

Методичні поради

Найбільш біологічно обумовленою підструктурою особистості є темперамент – психічна властивість особистості, яка характеризується динамікою протікання психічної діяльності (інтенсивність, швидкість, темп, ритм та ін.). Темперамент характеризує особистість з точки зору її динамічної своєрідності і накладає відбиток на протікання всіх сторін психічного життя. Темперамент найбільшою мірою позначається на емоційному житті, у руховій сфері, діяльності та поведінці в цілому. На змістовій стороні особистості темперамент не позначається. Темперамент мало піддається впливу середовища, вихованню, однак в онтогенезі спостерігаються певні зміни його проявів.

В основі темпераменту лежать особливості нервової системи, які визначаються співвідношенням та характеристиками процесів збудження та гальмування. Збудження та гальмування характеризуються силою, урівноваженістю, рухливістю. Різноманітні сполучення цих показників відповідають різним типам вищої нервової діяльності та типам темпераменту. Так, сильний, врівноважений, рухливий – це сангвінік; сильний, неврівноважений, рухливий – це холерик; сильний, врівноважений, малорухливий – це флегматик; слабкий, неврівноважений, малорухливий – це меланхолік.

Відмічається, що кожний вид діяльності вимагає певних особливостей нервової системи і, таким чином, темпераменту. Холерики – це «воїни», сангвініки – «політики», меланхоліки – «мислителі», флегматики – «творці». Пристосування темперамента людини до діяльності здійснюється шляхом: 1) профвідбору, 2) формування позитивного ставлення до діяльності; 3) індивідуалізації вимог, умов та способів роботи; 4) формування індивідуального стилю діяльності.

Індивідуальний стиль діяльності (ІСД) – це система характерних ознак діяльності людини, зумовлених передусім особливостями її нервової системи. У більш вузькому розумінні ІСД розглядається як стійка система способів діяльності, що забезпечує найкраще її виконання людиною і стійко характеризує її в типових умовах. Тобто, ІСД є індивідуально-своєрідною системою психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно вдається людина для найкращого врівноважування своєї типологічно зумовленої індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності. В його основі лежить індивідуальний спосіб діяльності, який у своєрідній формі відтворює об'єктивні і суб'єктивні умови її здійснення. Такий спосіб визначається на основі порівняння з еталонним – нормативно схваленим, тобто узагальненим і закріпленим у розрахованих на абстрактного суб'єкта інструкціях та на середні умови діяльності.

Відмічається, що ознаками ІСД є: а) стійка система прийомів та способів діяльності; б) зумовленість цієї системи певними особистісними якостями; в) слугування цієї стійкої системи прийомів та способів діяльності засобом

ефективного пристосування до об'єктивних вимог. Показником відповідності індивідуальних особливостей особи діяльності, її ІСД є позитивні чи негативні емоції.

ІСД складають: ядро та його надбудова. До ядра відносяться: "А"-особливості, що сприяють успіху діяльності; "Б" – особливості, що перешкоджають успіху діяльності. До надбудови до ядра - "В" відносяться особливості, пов'язані з максимальним використанням позитивних можливостей пристосування (на основі "А"), та "Г" – особливості, які стали сприятливими для успіху діяльності на основі компенсації негативних ("Б"). Сформованість стилю залежить від того, скільки в ньому виявляється особливостей, що сприяють успіху в діяльності (як ті, що належать до "ядра", так і ті, що є "надбудовою" до нього, тобто "А", "В", "Г"), і як мало виявляється некомпенсованих особливостей, що йому перешкоджають ("Б"). Керування процесом формування ІСД відбувається завдяки конструюванню передусім елементів надбудови до його ядра, тобто особливостей "В", "Г". Допускається, що при його формуванні слід надавати не менш важливого значення механізмові корекції: в одних випадках особливості виконання трудових дій обмежуються, а в інших – "підтягуються" до певного рівня. Але це не означає нав'язувати особам з протилежними типологічними характеристиками однакові прийоми діяльності. Йдеться про усунення крайностей та формування таких способів виконання трудових дій, які перебувають в оптимальних межах. Ці межі забезпечують здобуття необхідних результатів діяльності.

Психологічними передумовами становлення та корекції ІСД є:

1. Формування в особи раціонального способу діяльності відповідно до об'єктивних і суб'єктивних умов її виконання (формуванню автоматизмів, які заважають негативним проявам психофізичних властивостей та відповідають вимогам діяльності шляхом розв'язання завдань еталонним способом. Ефективним є також розв'язання завдань з жорстко регламентованими способами й послідовністю дій.
2. Поетапне формування ІСД: 1). Засвоєння особою еталонного способу виконання завдання. 2). Набуття нею досвіду самостійно визначати спосіб роботи. 3). Усвідомлення переваг еталонного способу діяльності у плані часових витрат та психофізичних зусиль, якості результатів діяльності, та самостійне визначення способу, максимально наближеного до еталонного.
3. Наявність в особи позитивного ставлення до діяльності передусім на основі результативності діяльності, а також: - нейтралізації навіюваних особі оцінок її можливостей, формування впевненості у своїх можливостях, демонстрації переваг і недоліків у роботі, створення сприятливого емоційного фону при критичному аналізі результатів та процесу діяльності, перебудови типологічно обумовлених установок.

Тема 21. Становлення особистості

Зміст теми

Соціалізація людини. Стадії соціалізації. Стадія адаптації: види, показники адаптованості, механізми (копінг-стратегії, психологічний захист: суть та види). Стадія індивідуалізації. Стадія інтеграції. Трудова стадія. Післятрудова стадія. Стадії соціалізації у віковому аспекті.

Соціальні ролі та соціальний статус. Суть соціальних ролей. Соціальний статус як основа соціальних ролей (рольового набору).

Концепція розвитку особистості Е.Еріксона.

Методичні поради

Становлення особистості відбувається в процесі соціалізації. Соціалізація розглядається як процес формування особистості за умови засвоєння людиною соціального досвіду, в ході якого вона перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті в суспільстві. Соціалізація здійснюється впродовж життя людини поетапно. Етапами (чи стадіями) соціалізації є : стадія адаптації, стадія індивідуалізації, стадія інтеграції, трудова стадія, післятрудова стадія. Усі стадії умовно розподіляються за віковими етапами, хоча кожна з них може мати місце на всіх етапах онтогенезу.

Стадія адаптації (від народження до підліткового віку) характеризується тим, що дитина засвоює соціальний досвід некритично, копіює його, пристосовується до умов середовища. Virізнюють види адаптації залежно від того, до яких умов людина пристосовується: фізіологічна адаптація, психологічна, соціальна. Визначаються загальні показники адаптованості (чи дезадаптованості) людини: успішність діяльності, хороше психічне та фізичне самопочуття, відсутність невротичних проявів, самоповага та ін. Virізнюють механізми адаптації: свідомі (копінг-стратегії) та несвідомі (захисні механізми).

Стадія індивідуалізації (підлітковий та юнацький вік) характеризується намаганням виділити себе серед інших, зосереджуючи увагу на своїх особливих властивостях; критичним ставленням до суспільних норм поведінки. Основою індивідуалізації є становлення самосвідомості, самопізнання. У підлітковому віці індивідуалізація характеризується як проміжна, нестабільна стадія; у юнацькому – як стабільно-концептуальна.

Стадія інтеграції (юнацький вік) характеризується тим, що особа намагається «влитися» у суспільство, знайти своє місце в ньому, пропонуючи йому свою індивідуальну неповторність. Якщо особливості людини соціальна група чи суспільство приймає, то інтеграція відбувається ефективно. Якщо ж не приймає, то можливі два виходи: збереження своєї неповторності та поява агресивності у взаємодії з людьми, або зміна себе, намагання «стати як всі».

Трудова стадія (період зрілості, період трудової діяльності) характеризується тим, що людина не лише засвоює суспільний досвід, але й відтворює та створює його шляхом активного впливу на середовище через свою

трудова діяльність. Післятрудова стадія (похилий вік) характеризується суттєвим внеском у відтворення соціального досвіду, у процес передачі його новим поколінням. Таким чином, перші три стадії спрямовані передусім на засвоєння суспільного досвіду, а дві останні – на його створення та передачу наступному поколінню.

Особлива роль у становленні особистості відіграє засвоєння соціальних ролей. Соціальна роль – це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людини залежно від її статусу в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків. Кожна людина входить до різноманітних соціальних груп, де вона займає певне положення – статус – конкретне місце, яке займає вона в суспільстві та яке визначає певні його права та обов'язки. Вирізняються соціальні статуси приписані та досягнуті, природні та професійно-посадові, міжособистісні та офіційні. Саме соціальним статусом визначається соціальна роль – роль студента, крілика, мами, друга тощо, засвоєння відповідних правил виконання яких є умовою соціалізації та становлення особистості.

Тема 22. Суть діяльності

Зміст теми

Визначення діяльності, як форми активності людини. Значення категорії діяльності для психології, використання категорії діяльності для: 1) розуміння детермінації психіки; 2) розуміння сутності психіки. Особливості людської діяльності: суспільний характер, цілеспрямованість, плановість, систематичність, суб'єктивність, предметність. Види діяльності.

Методичні поради

При розкритті суті діяльності звертається увага на те, що діяльність – це одна з форм активності людини, в якій проявляється, виникає та формується психіка. Це суто людська форма активності. Діяльність визначається як внутрішня та зовнішня активність людини, що регулюється усвідомленою метою. У найбільш абстрактному та загальному визначенні категорія діяльності розкриває відношення «суб'єкт-об'єкт». Об'єктом є те, на що спрямовується вплив (його створення, перетворення та ін.). Зміст діяльності розкривається завдяки наведенню та поясненню основних її ознак: суспільний характер, цілеспрямованість, плановість, систематичність, суб'єктивність, предметність.

Тема 23. Структура діяльності

Зміст теми

Структура діяльності відповідно до необхідних умов здійснення: суб'єкт, мотивація, предмет, умови, знаряддя, процес, результат. Процесуальна структура діяльності: дії та операції, рухи. “Утворюючі” діяльності відповідно до регулюючої функції психічного (за Б.Ф.Ломовим): мотив, мета, планування діяльності, переробка інформації, оперативний образ, прийняття рішення, дії, перевірка та корекція результатів. Сторони діяльності: мотиваційна, змістова,

операційна, організаційна. Етапи діяльності: аналіз, планування, організація, власне виконання, самоконтроль діяльності.

Методичні поради

Суть діяльності досягається також при визначенні її структури. Діяльність складається передусім з дій та рухів (О.М.Леонт'єв). Дії – це окремі акти діяльності, спрямовані на певні цілі. Способи виконання дій в конкретних умовах – це операції. Способи дій розглядаються як навички та вміння. Елементами дій є рухи – виконавчі, гностичні, пристосування.

Б.Ф.Ломов визначає «утворюючі» діяльності, які розкривають різні аспекти та рівні регулюючої функції психічного у підготовці, організації та виконання діяльності, в ході якої перетворюється її предмет: мотив, мета, планування діяльності, переробка інформації, оперативний образ, прийняття рішення, дії, перевірка та корекція результатів. Необхідно послідовно до етапів виконання діяльності, пояснити суть цих її складових.

Одиницею діяльності розглядається задача. Її розв'язання пов'язується з розглядом змістової, операційно-організаційної та мотиваційної сторін. Мотиваційна – це наявність у суб'єкта позитивного ставлення до розв'язання задачі; змістова – виконання діяльності передбачає наявність знань, необхідних для виконання діяльності. Організаційно-операційна – це володіння вміннями, відповідних до етапів розв'язання задач (аналіз, планування та ін.) та мислительними операціями. Без наявності цих складових сторін процес діяльності не є можливим.

Тема 24. Формування діяльності

Зміст теми

Формування діяльності як становлення її складових. Способи діяльності (навички та вміння): суть та формування. Формування основних етапів здійснення діяльності: аналіз, планування, організація, власне виконання, самоконтроль діяльності. Надання допомоги в процесі виконання практичного завдання відповідно до способів засвоєння досвіду: спільні дії, використання жестів (особливо вказівного), наслідування дій педагога, пошукові способи орієнтування в завданні (метод “спроб та помилок”), дії за зразком, дії за словесною інструкцією.

Методичні поради

При розкритті питання про формування діяльності важливо сказати про спрямованість цього процесу на забезпечення передусім усвідомленого характеру діяльності, на формування діяльності за етапами її здійснення (аналіз, планування, організація, власне виконання, самоконтроль діяльності), на засвоєння діяльності відповідно до її структурних компонентів, на необхідність досягнення результативності діяльності для забезпечення позитивного ставлення до неї.

Особливе місце у відповіді на питання має відводитися характеристиці формування вмінь та навичок з урахуванням їх відмінностей та методів роботи. Навички розглядаються як малоусвідомлені автоматизовані способи виконання дій. Уміння – усвідомлені, цілеспрямовані та довільні способи дій. Вони передбачають оволодіння знаннями та навичками. Для формування навичок та вмінь використовуються вправи на основі пояснення та показу. Пояснення сприяє усвідомленому (хоч і менш швидкому) засвоєнню способів дій, показ же – неусвідомленому, більш швидкому, оскільки передбачає копіювання, тренування. Оптимальним є сполучення обох способів інструктажу – пояснення та показу.

Тема 25. Провідний вид діяльності

Зміст теми

Суть провідного виду діяльності (О.М.Леонт'єв) та параметри його аналізу (мета, мотиви, дії, одиниця). Гра, навчальна діяльність, праця - провідні види діяльності.

Методичні поради

Діяльність конкретизується відповідно до певних вікових періодів онтогенетичного розвитку людини у вигляді провідних її видів: ігрової (гра), учбової (учіння) трудової (праця). Саме гра для дошкільника, учіння для школяра, праця для дорослого є провідним видом діяльності. Провідна діяльність – це не лише домінуюча серед інших діяльностей на певному етапі онтогенезу. Найхарактернішим є те, що із її становленням відбуваються найголовніші зміни у психіці людини й формуються психічні процеси, які готують її перехід до нової, вищої сходинки її розвитку. Саме провідний вид діяльності найбільшою мірою визначає психічний розвиток людини.

Кожний провідний вид діяльності характеризується за 1) метою, 2) мотивами, 3) діями, 4) одиницями аналізу. Одиниця діяльності – це найменша частинка діяльності, яка зберігає в собі всі властивості, що й ціла діяльність. Метою гри є пізнання світу, опанування ним (гра є непродуктивною діяльністю). Метою учіння є засвоєння знань, умінь, навичок, перетворення, удосконалення себе (непродуктивна діяльність). Метою праці є перетворення світу, створення матеріальних та духовних цінностей (продуктивна діяльність).

Мотивом гри є процес гри; мотивами учіння є безпосередні (внутрішні) та опосередковані (зовнішні) учбові мотиви. До безпосередніх відносяться пізнавальні: до процесу, до змісту, до результату діяльності; до опосередкованих – соціальні у широкому розмінні (професійно-ціннісні, соціального престижу, утилітарні, комунікативні, самовиховання, соціальної ідентифікації). Мотивами праці є творчі, матеріальні, соціальні. Діями у грі є ігрові дії, в учінні – учбові, у праці – трудові. Одиницею аналізу у грі є ігрові ролі, учіння – учбова задача, праці – практична задача.

Тема 26. Психологічна характеристика провідних видів діяльності

Зміст теми

Визначення гри та її психологічна характеристика. Психологічна характеристика учбової діяльності. Суть теорії учбової діяльності (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, В.В.Рєпкін та ін.). Психологічна характеристика трудової діяльності.

Методичні поради

Гра – вид діяльності, результатом якого не є вироблення матеріального чи ідеального продукту. Він полягає у відтворенні дій дорослих і стосунків між ними, їх переживань, він спрямований на пізнання оточуючої дійсності, опанування нею. Гра характеризується використанням реальних дій, ігровим використанням предметів, тобто заміщенням реальних предметів ігровими, умовними, та реальними стосунками між гравцями. Розвиток гри полягає в тому, що рольові ігри за умовною ситуацією переростають в ігри за правилами; перші ігрові дії спрямовані на опанування світом предметів, надалі – світом людських стосунків.

Учбова діяльність (учіння) – діяльність учня, спрямована на засвоєння знань, умінь та навичок. Учіння складається з учбових дій 1) зовнішніх і внутрішніх, 2) гностичних, 3) виконавчих (з'ясування суті матеріалу та його обробки), контрольних. Учбова задача (як одиниця учбової діяльності) має відмінності від практичної задачі (як одиниця трудової діяльності). У процесі практичної діяльності особа досягає зміни предмета своєї діяльності. У процесі ж учбової діяльності учень засвоює способи отримання знань, способи здійснення практичних і теоретичних дій, а тим самим змінює себе.

Трудова діяльність – свідомо діяльність людини, спрямована на створення матеріальних та духовних благ. Суть трудової діяльності характеризується не лише за показниками аналізу провідного виду діяльності (мета, мотив, дії, одиниці аналізу) а й за структурою діяльності загалом.

Тема 27. Сутність спілкування. Співвідношення понять «діяльність», «спілкування», «поведінка»

Зміст теми

Визначення спілкування, як форми активності людини. Форми, функції, структура спілкування.

Поняття “діяльність”, “спілкування”, “поведінка”: сутність та відмінності.

Методичні поради

Спілкування також розглядається з точки зору однієї з основних форм людської активності. Її суть полягає в тому, що це форма активності людини, результатом якої є не перетворена навколишня дійсність – матеріальний чи ідеальний предмет (як у діяльності), а відношення (стосунки), взаємодія з

іншою людиною чи людьми. Категорія спілкування охоплює відношення “суб’єкт-суб’єкт”. Розглядаються форми, функції, структура спілкування.

Формами спілкування є: 1) безпосереднє (мовленнєве та невербальне) і опосередковане (через писемне мовлення). Визначаються функції спілкування та дається їх характеристика: 1. а) інформаційно-комунікативна, б) регуляційно-комунікативна, в) афективно-комунікативна; 2. а) організація спільної діяльності, б) пізнання людьми одне одного, в) формування та розвиток міжособистісних стосунків. Структура спілкування представляється її рівнями: макрорівень (на рівні соціальних груп), мезарівень (окремі контакти, моменти життя при розв’язанні спільних завдань), мікрорівень (узгоджені акти спілкування).

Поведінка людини розглядається також як форма активності людини, однак лише зовнішньої. Поведінка відображає зовнішній прояв фізичної та психічної активності суб’єкта. Поведінка людини охоплює зовнішню сторону її діяльності та спілкування. Одиницею людської поведінки є вчинок (дія, що має моральну сторону виконання). Людська поведінка оцінюється за послідовністю, логічністю, моральністю, естетичністю, політичністю та ін. Поняття поведінки використовується і щодо активності тварини, але визначених ознак людської поведінки у тварин вона позбавлена.

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО ДИСЦИПЛІНИ

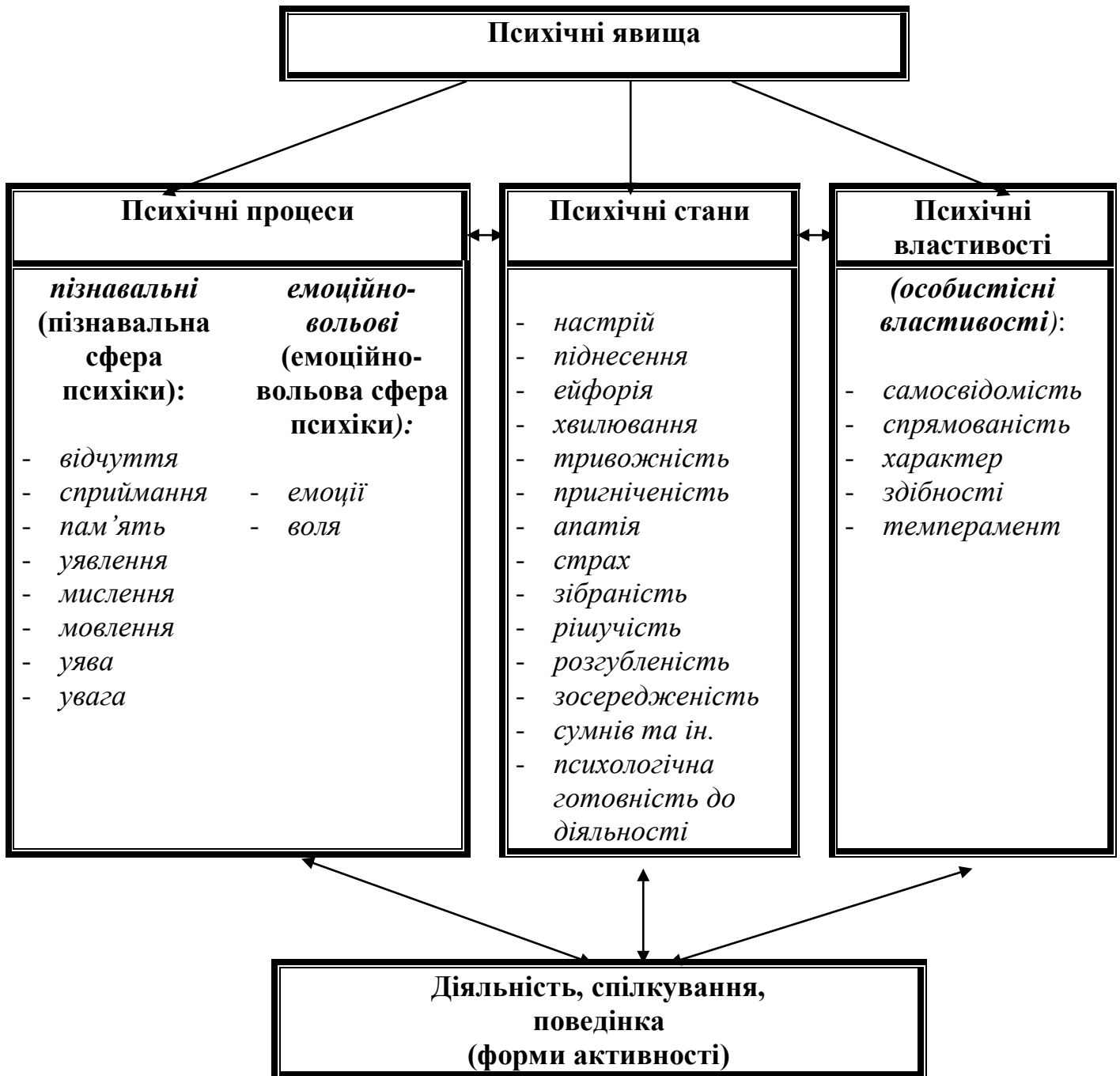

Рис. 1. Структура психічних явищ

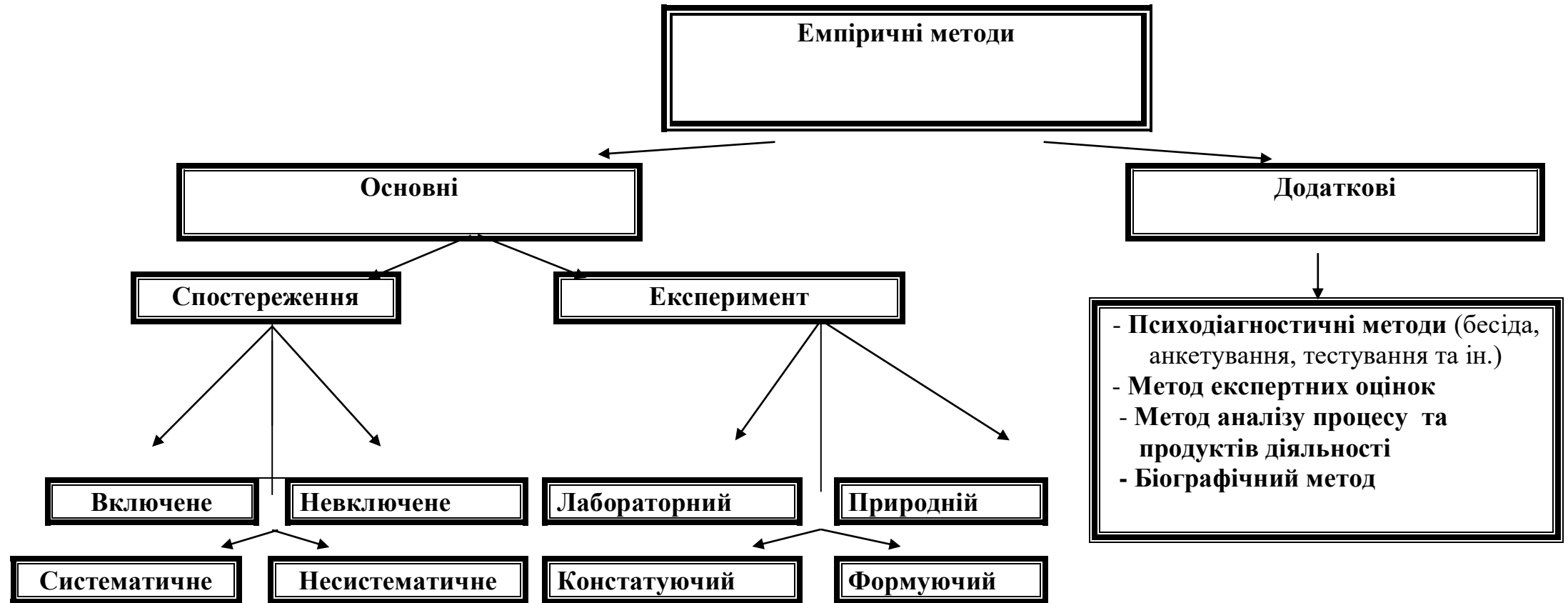

Рис. 2. Основні емпіричні методи дослідження у психології

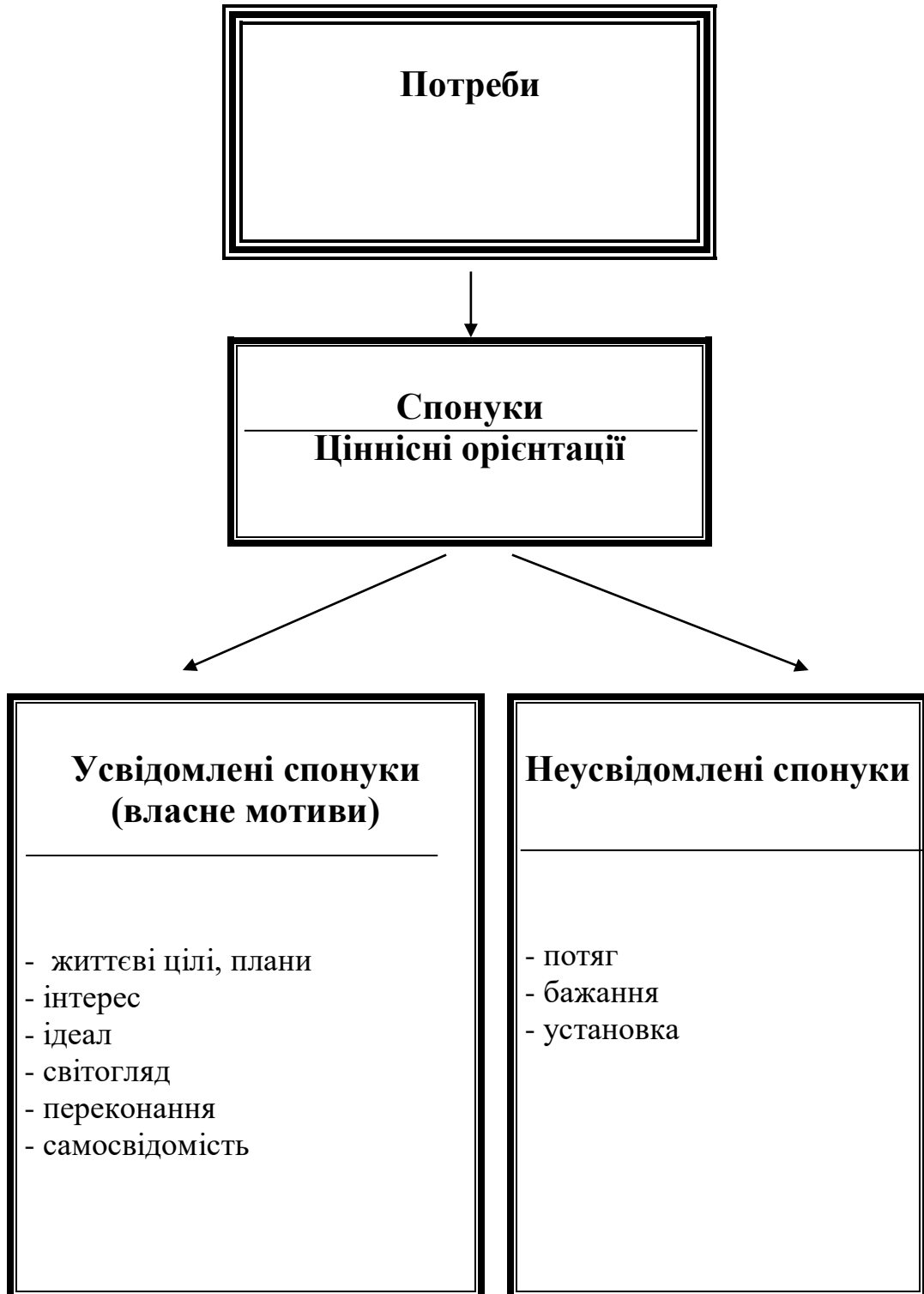

Рис.3. Структура спрямованості особистості

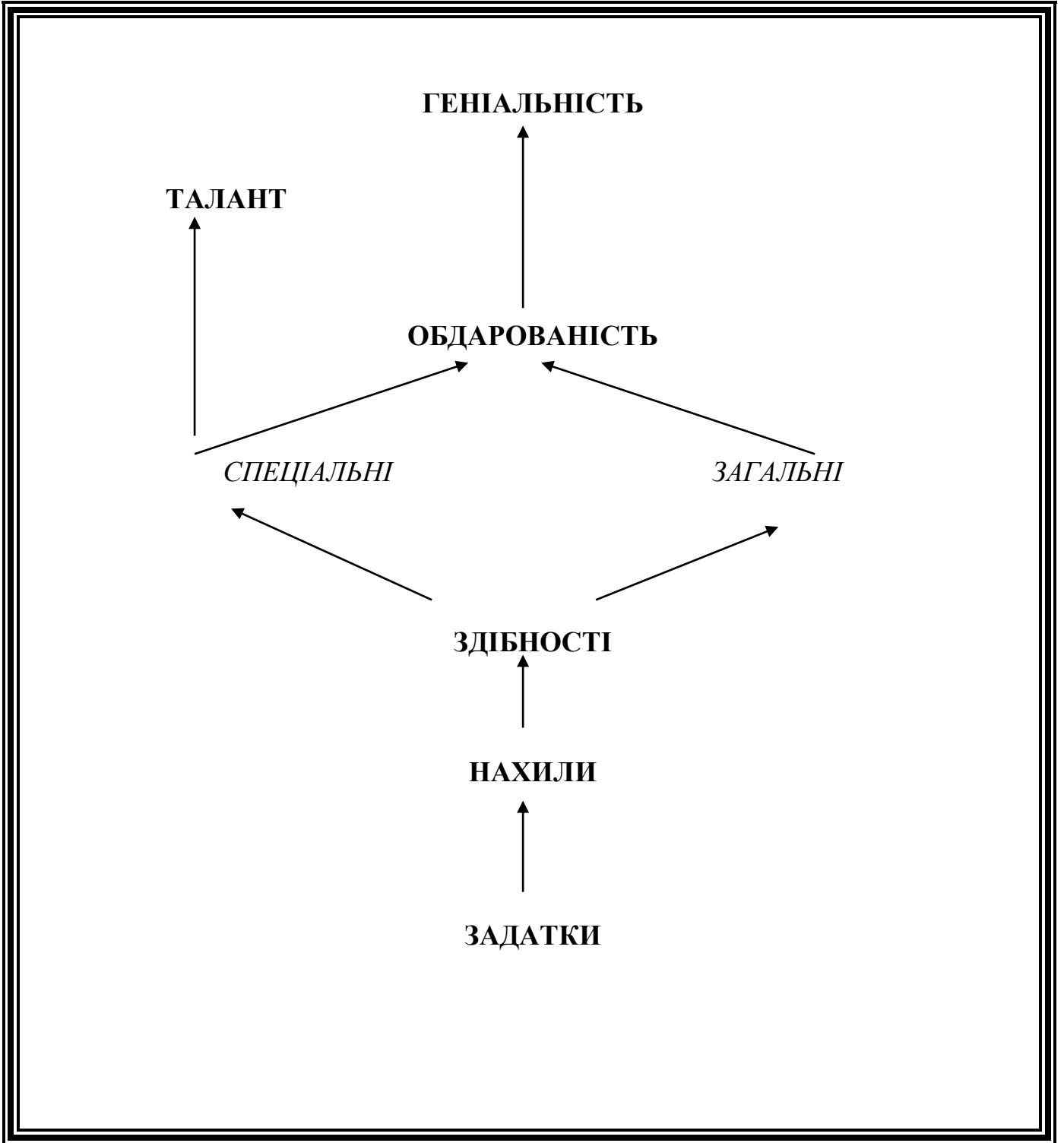

Рис. 4. Суть здібностей

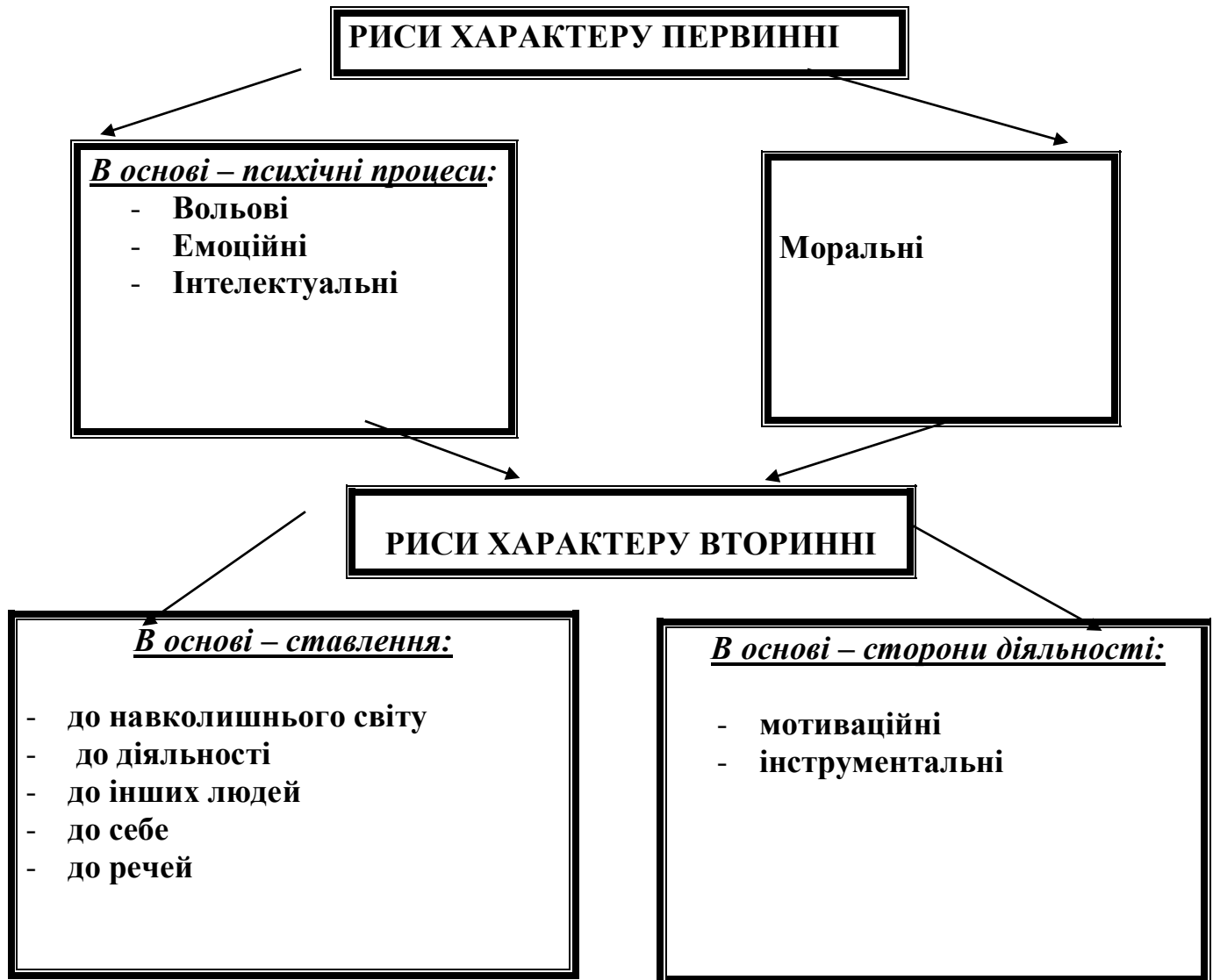

Рис. 5. Характер особистості

Таблиця 1

ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕМПЕРАМЕНТУ

ТИП ВНД	ХАРАКТЕРИСТИКА НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ ЗБУДЖЕННЯ І ГАЛЬМУВАННЯ			ТИП ТЕМПЕРА-МЕНТУ
	сила	врівноваженість	рухливість	
Сильний	Сильний	Врівноважений	Рухливий	Сангвінічний
Нестримний	Сильний	Неврівноважений	Рухливий	Холеричний
Інертний	Сильний	Врівноважений	Малорухливий	Флегматичний
Слабкий	Слабкий	Неврівноважений	Малорухливий	Меланхолічний

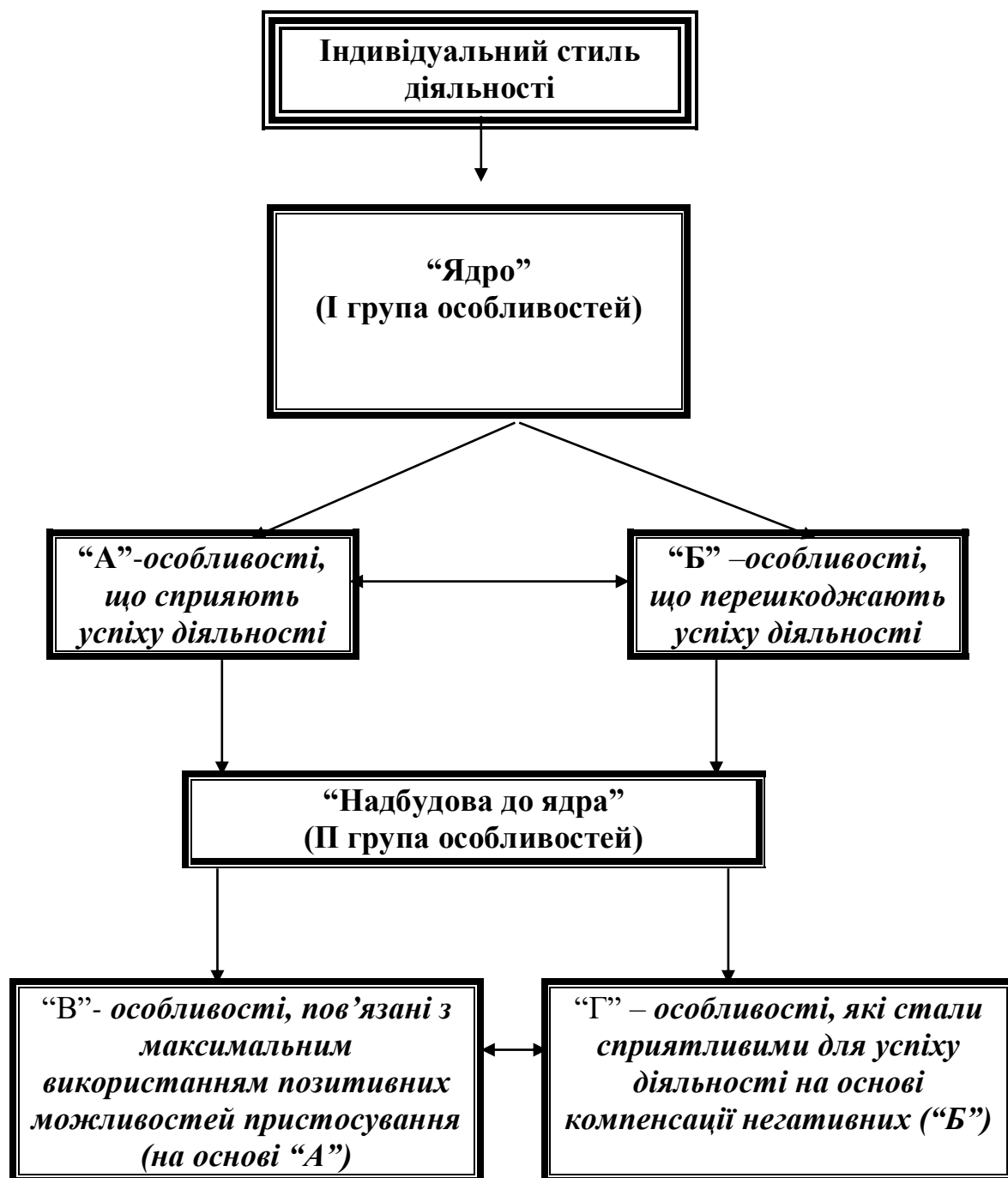

Рис. 6. Структура індивідуального стилю діяльності

Таблиця 2.

СТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ

I	II	III	IV
<p>Процесуальна структура</p>	<p>“Утворюючі” діяльності відповідно до регулюючої функції психічного</p>	<p>Структура відповідно до необхідних умов здійснення</p>	<p>Сторони діяльності</p>
<p>- Процеси - Дії</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>операції</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>способи дій</p> <p style="text-align: center;">↙ ↘</p> <p>навички вміння</p> <p>- Рухи</p>	<p>- Мотив - Мета - Планування діяльності - Переробка інформації - Оперативний образ - Прийняття рішення - Дії - Перевірка та корекція результатів</p>	<p>- Суб'єкт - Потреба, мотив - Предмет - Умови - Знаряддя - Процес - Результат</p>	<p>- Мотиваційна - Змістова - Операційна - Організаційна</p>

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Психічні процеси, психічні стани, психічні властивості – це структурні компоненти:*

- а) людини,
- б) особистості,
- в) психіки,
- г) психології.

2. *До якої групи методів психологічного дослідження входить лонгітюдний метод:*

- а) емпіричних,
- б) інтерпретаційних,
- в) організаційних,
- г) основних?

3. *До якої групи психічних явищ відноситься мислення людини:*

- а) психічних процесів,
- б) психічних станів,
- в) психічних властивостей,
- г) поведінки?

4. *Що з соціальних факторів є найвагомим для психічного розвитку людини:*

- а) батьки,
- б) спілкування,
- в) навчання,
- г) друзі?

5. *Лише людина наділена:*

- а) інтелектом,
- б) психікою,
- в) свідомістю,
- г) сенсорикою.

6. *Сензитивний період - це:*

- а) найсприятливіший період для розвитку певної психофізіологічної функції,
- б) найсприятливіший період для розвитку психіки,
- в) віковий етап розвитку,
- г) найчутливіший період до патогенних впливів.

7. *Відображення окремих властивостей чи якостей предметів при їх безпосередній дії на органи чуття - це:*

- а) відчуття,

- б) сприймання,
- в) пам'ять,
- г) уявлення.

8. *Види пам'яті за змістом – це:*

- а) короткочасна, довготривала, оперативна;
- б) образна, словесно-логічна, рухова, емоційна;
- в) мимовільна, довільна;
- г) механічна, смислова .

9. *Образ предмета чи явища, що в даний момент не діє на органи чуття – це:*

- а) відчуття,
- б) сприймання,
- в) пам'ять,
- г) уявлення.

10. *До форм мислення належить:*

- а) поняття,
- б) аналіз,
- в) синтез,
- г) узагальнення.

11. *Опосередковане та узагальнене відображення наочно не даних властивостей, відношень та залежностей предметів та явищ дійсності – це:*

- а) фантазія,
- б) сприймання,
- в) мислення,
- г) уявлення.

12. *У якому випадку завдання розв'язується за допомогою фантазії:*

- а) в процесі мислення,
- б) при недоліках мислення,
- в) при нестачі інформації для мислення,
- г) при натхненні?

13. *Увага є:*

- а) пізнавальним психічним процесом,
- б) умовою психічних процесів,
- в) волею,
- г) властивістю.

14. *Інтенсивне, бурхливе і відносно короткочасне емоційне переживання – це:*

- а) емоція,

- б) почуття,
- в) афект,
- г) настроїв.

15. *Найтриваліший емоційний стан, який забарвлює усю поведінку людини, це:*

- а) емоція,
- б) настроїв,
- в) афект,
- г) почуття

16. *Яким поняттям позначається людина як біологічна істота:*

- а) індивід,
- б) індивідуальність,
- в) особа,
- г) особистість?

17. *Центральним утворенням спрямованості особистості є:*

- а) емоції,
- б) мотиви,
- в) бажання,
- г) установки.

18. *Суспільно зумовлене в сутності людини позначається поняттям:*

- а) індивід,
- б) індивідуальність,
- в) особа,
- г) особистість.

19. *Динамікою протікання психічної діяльності характеризується:*

- а) характер,
- б) здібності,
- в) спрямованість,
- г) темперамент?

20. *Який структурний компонент особистості забезпечує легкість оволодіння та виконання діяльності:*

- а) характер,
- б) здібності,
- в) спрямованість,
- г) темперамент?

21. *Що є зайвим у низці понять:*

- а) нахили,

- б) здібності,
- в) спрямованість,
- г) задатки?

22. *Яка думка є правильною:*

- а) акцентуація характеру – це посилення однієї риси характеру,
- б) акцентуація характеру – це уважність людини,
- в) акцентуація характеру – це посилення усіх рис характеру.
- г) акцентуація характеру – це сила характеру?

23. *Що є одиницею аналізу учбової діяльності:*

- а) учбова дія,
- б) мета учбової діяльності,
- в) учбова задача,
- г) практична задача?

24. *Завжди усвідомленими є:*

- а) уміння,
- б) навички,
- в) дії,
- г) рухи.

25. *До провідних видів діяльності не належить:*

- а) гра,
- б) учбова діяльність,
- в) праця,
- г) спілкування.

Відповіді:

№ питання	Правильна відповідь
1.	в).
2.	в).
3.	а).
4.	в).
5.	в).
6.	а).
7.	а).
8.	б).
9.	г).
10.	а)
11.	в).
12.	в).

13.	б).
14.	в).
15.	а).
16.	б).
17.	б).
18.	г).
19.	г).
20.	б).
21.	в).
22.	а).
23.	в).
24.	а).
25.	г).

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ДЕРЖАВНОГО ЕКЗАМЕНУ

1. Предмет психології. Структура психічних явищ.
2. Галузі психології. Місце загальної психології у системі психологічних наук.
3. Основні напрями зарубіжної психології.
4. Класифікація методів психологічного дослідження.
5. Організаційні методи психологічного дослідження, їх загальна характеристика.
6. Емпіричні методи психологічного дослідження, їх загальна характеристика.
7. Спостереження як метод психологічного дослідження.
8. Експеримент як метод психологічного дослідження.
9. Опитування як метод психологічного дослідження.
10. Стадії розвитку психіки у філогенезі (за О.М.Леонтєвим).
11. Загальна характеристика онтогенетичного розвитку психіки людини.
12. Біологічні та соціальні умови розвитку психіки людини: суть та значення.
13. Співвідношення навчання та розвитку людини. Зона актуального та найближчого розвитку. Сензитивний період (за Л.С.Виготським).
14. Виникнення психічних новоутворень, зміна кризових та стабільних періодів як основа вікової періодизації онтогенетичного розвитку (за Л.С.Виготським).
15. Відчуття: визначення та класифікація.
16. Закономірності відчуттів.
17. Сприймання: визначення та властивості.
18. Пам'ять: визначення та види.
19. Основні процеси пам'яті.
20. Запам'ятовування як процес пам'яті: визначення, види.
21. Відтворення як процес пам'яті, його види.
22. Основні властивості пам'яті.
23. Уявлення: визначення, властивості.

24. Види уявлень.
25. Суть мислення, його ознаки.
26. Види мислення.
27. Операції мислення.
28. Форми мислення.
29. Мова і мовлення: визначення та відмінності. Функції мовлення.
30. Мова: структура та етапи засвоєння.
31. Види мовлення.
32. Стилї мовлення.
33. Суть та ознаки уяви.
34. Суть, види, форми та властивості уваги.
35. Визначення волї. Довільна та вольова дія.
36. Емоційна сфера. Основні види емоцій.
37. Афект: суть та характеристика.
38. Власне емоції: суть та характеристика.
39. Почуття: суть та характеристика.
40. Настрій: суть та характеристика.
41. Стрес та фрустрація.
42. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”, “суб’єкт та об’єкт впливів”.
43. Суть особистості, її ознаки.
44. Детермінація становлення особистості.
45. Індивідуалізація як детермінанта становлення особистості.
46. Структура особистості за А.Г.Ковальовим.
47. Структура особистості за К.К.Платоновим.
48. Самосвідомість, її структурні компоненти.
49. Структурні компоненти “Я-концепції”.
50. Самооцінка і рівень домагань.
51. Види самооцінки.
52. Сутність спрямованості, її структура.
53. Характеристика потреб особистості.
54. Мотиваційна сфера особистості: характеристика та детермінація становлення.
55. Усвідомлені спонуки у структурі спрямованості особистості.
56. Суть здібностей. Загальні та спеціальні здібності.
57. Співвідношення загальних та спеціальних здібностей.
58. Знання, вміння, навички та здібності.
59. Задатки, нахили, здібності, обдарованість, талант, геніальність: суть та співвідношення.
60. Научуваність та готовність до діяльності як загальні здібності.
61. Визначення та ознаки темпераменту.
62. Особливості нервової системи та типи темпераменту.
63. Темперамент та діяльність.

64. Індивідуальний стиль діяльності: суть, структура, можливості формування.
65. Визначення характеру. Класифікація рис характеру.
66. Суть акцентуацій характеру.
67. Соціалізація людини: суть та стадії.
68. Загальна характеристика основних стадій соціалізації людини.
69. Адаптація як стадія соціалізації людини.
70. Соціальна роль та соціальний статус, їх значення для становлення особистості.
71. Визначення, ознаки, види діяльності.
72. Структура діяльності: дії, рухи.
73. Структура діяльності за Б.Ф.Ломовим.
74. Структура діяльності: мотиваційна, змістова, операційно-організаційна сторони.
75. Структура діяльності відповідно до умов її здійснення.
76. Основні етапи діяльності.
77. Формування діяльності.
78. Засвоєння умінь, навичок та рухів.
79. Провідний вид діяльності.
80. Параметри психологічної характеристики провідних видів діяльності.
Порівняльна характеристика гри, учіння, праці як провідних видів діяльності.
81. Психологічна характеристика гри.
82. Психологічна характеристика учбової діяльності.
83. Психологічна характеристика трудової діяльності.
84. Спілкування як форма активності людини.
85. Співвідношення понять “діяльність”, “спілкування”, “поведінка”.
86. Рівні психічного відображення.
87. Форми психічного відображення.
88. Свідомість як вища форма психічного відображення.
89. Принципи психології.
90. Базові категорії психології.

РОЗДІЛ 2 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ДИСЦИПЛІНИ

Активність особистості – здатність особистості ініціювати зміни у процесі відносин з навколишнім світом.

Атракція – виникнення при сприйманні індивіда індивідом взаємної привабливості, розуміння і прийняття один одного у взаємодії, коли не лише узгоджуються дії, а й встановлюються позитивні взаємини. Умови виникнення: просторова близькість, схожість установок, спільні інтереси, невпевненість у собі.

Афіліація – потреба людини у підтримці інших, дружніх стосунках, любові. Для багатьох людей більш важливою є не сама підтримка, а її відчуття.

Взаємодія – взаємозалежний обмін діями, організація людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності.

Види взаємодій: конкуренція, кооперація, згода і конфлікт, пристосування і опозиція, асоціація і дисоціація тощо.

Вчинок – практична дія, опосередкована процесом взаємодії та спілкування між людьми (вибором, метою діяльності, оцінюванням ситуації, самооцінкою, активністю індивіда, намірами, рівнем домагань, статусно-рольовими характеристиками, ціннісно-смісловою та мотиваційною сферами особистості, нормативним регулюванням у конкретній групі чи суспільстві).

Говоріння – психологічний компонент вербальної комунікації; метод втілення в систему знаків певного смислу, кодування інформації; механізм мовлення для побудови висловлювань.

Групова динаміка – сукупність процесів, що відбуваються в малій групі і характеризують її з точки зору руху, розвитку та функціонування.

Групові норми – певні правила, стандарти поведінки, вироблені групою для забезпечення спільної діяльності її членів.

Групові очікування або експектації – сукупність уявлень про те, як повинен поводитися член групи у певній ситуації.

Зараження – психологічний вплив на особистість у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, спонуки не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу.

Егоїзм – ціннісна орієнтація суб'єкта, яка зумовлює домінування в його взаємодії з іншими особистих інтересів і потреб безвідносно до інтересів партнера по спілкуванню.

Емпатія – осягнення емоційних станів іншої людини; психічний процес, який дає змогу зрозуміти переживання іншої особистості (механізм пізнання); дія індивіда, що допомагає йому по-особливному вибудувати спілкування (особливий вид уваги до іншої людини); здібність, властивість, здатність

проникати в психічний стан іншої людини (характеристика людини, тобто емпатійність).

Етнічна група – стійка спільність, що історично склалася на певній території і якій властиві відносно стабільні особливості мови, спільні риси, неповторні якості, усвідомлення єдності та відмінності від інших утворень (самосвідомість етносу).

Ідентифікація – процес ототожнення (уподібнення) себе з іншим індивідом або групою, основою якого є емоційний зв'язок; набуття, засвоєння цінностей, ролей, моральних якостей іншої людини, особливо батьків; копіювання суб'єктом думок, почуттів, дій іншої людини, яка є моделлю.

Індивідуальність— сукупність особливостей і певних властивостей людини, які характеризують її неповторність і виявляються у рисах характеру, у специфіці інтересів, якостей, що відрізняють одну людину від іншої.

Каузальна атрибуція – інтерпретація необхідної суб'єкту інформації шляхом приписування партнеру по взаємодії можливих почуттів, причин і мотивів поведінки.

Компоненти взаємодії: позиції учасників, ситуація і стиль дій, сприяють більш ретельному психологічному аналізу цієї сторони спілкування, роблячи певну спробу пов'язати її зі змістом діяльності.

Комунікативні бар'єри – психологічні перешкоди, що виникають на шляху отримання інформації.

Комунікативний вплив – внутрішня комунікативна установка комунікатора стосовно себе і реципієнта, вербальні та невербальні особливості повідомлення, характеристики комунікативного простору спілкування, складова соціально-психологічного середовища.

Комунікація – спектр зв'язків та взаємодій, що передбачають безпосередні чи опосередковані контакти, реалізацію соціальних відносин, регуляцію соціального процесу, ціннісне ставлення до нього, обмін інформацією тощо.

Конфлікт – зіткнення значущих, конкуруючих, несумісних чи протилежних поглядів, потреб, інтересів і дій індивідів та їх груп.

Конформізм – пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визначення існуючих порядків, норм і правил, безумовне схвалення перед авторитетом.

Локус контролю – властивість особистості, яка передбачає схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) чи власним здібностям та зусиллям (інтернальний локус контролю).

Мала соціальна група – невелика за чисельністю спільність, у якій індивіди безпосередньо контактують між собою, об'єднані спільною метою та завданнями, що є передумовою їх взаємодії, взаємовпливу, спільних норм, процесів та інтересів, міжособистісних відносин і тривалості їх існування.

Ментальність – своєрідний стан, рівень розвитку, спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів,

життєвих орієнтацій, суспільних цінностей, особливості адаптації до навколишнього середовища, впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Меншість – частина групи, наділена меншими можливостями впливу (авторитетом, статусом та ін.).

Міжособистісне спілкування – процес предметної та інформаційної взаємодії між людьми, в якому формуються, конкретизуються, уточнюються та реалізуються їх міжособистісні відносини (взаємовплив, сприйняття одне одного тощо) та виявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного індивіда.

Мода – форма стандартизованої масової поведінки людей, що виникає стихійно під впливом домінуючих у суспільстві настроїв, смаків, захоплень.

Навіювання або сугестія – процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний з істотним зниженням її критичності до інформації, що надходить, відсутністю прагнення перевірити її достовірність, необмеженою довірою до її джерел.

Наслідування – процес орієнтації на певний приклад, взірець, повторення та відтворення однією людиною дій, вчинків, жестів, манер, інтонацій іншої людини, копіювання рис її характеру та стилю життя.

Натовп – відносно короткочасне, контактне, чисельне скупчення людей, які перебувають у стані підвищеного емоційного збудження та об'єднані безпосередньою просторовою близькістю та загальним об'єктом уваги.

Національний характер – своєрідне, специфічне поєднання типових рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації, уявлення народу про себе, сукупність стійких, основних для національної спільності особливостей сприйняття навколишнього світу та форм реакцій на нього.

Невербальна поведінка – найрізноманітніші рухи (жести, експресія обличчя, пози, інтонаційно-ритмічні особливості голосу, дотик), які виражають психічні стани людини, її ставлення до партнера, до ситуації спілкування загалом.

Невербальне спілкування – вид спілкування, для якого характерно використання невербальної поведінки і невербальних комунікацій як головного засобу передавання інформації, організації взаємодії, формування образу, думки про партнера, здійснення впливу на іншу людину.

Паніка – емоційний стан, різновид поведінки великої сукупності людей, породжений дефіцитом або надлишком інформації, загрозливим впливом зовнішніх умов і виражений почуттям страху.

Переконання – метод свідомого та організованого впливу на психіку індивіда через звернення до його критичного судження.

Позиція – стійка система відносин людини з певними аспектами дійсності, що виявляється у відповідній поведінці та вчинках; узагальнена характеристика поглядів, уявлень, установок людини, групи у статусно-рольовій структурі.

Предметом соціальної психології є вивчення закономірностей і механізмів виникнення, функціонування і прояву реальності, яка складається у процесі суб'єктивного відображення людиною об'єктивно наявних соціальних стосунків і соціальних спільнот.

Психологічна готовність людини до шлюбу передбачає розуміння особами, що вступають у шлюб, соціальної сутності родини, суспільної значущості своїх дій, відповідних зобов'язань один перед одним, відповідальності за сім'ю і дітей, добровільне прийняття неминучих в сімейному житті турбот, обмеження особистісної свободи.

Референтна група – реальна чи умовна соціальна спільність, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном, орієнтуючись у своїх вчинках і самооцінці на її норми та цінності.

Рефлексія – усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільноти; аналіз власного психічного стану.

Роль – певна соціальна, психологічна характеристика особистості, спосіб поведінки людини, залежно від її статусу і позиції у групі, суспільстві, в системі міжособистісних, суспільних відносин.

Соціалізація – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

Соціальна група – відносно стійка сукупність людей, пов'язаних між собою спільними цінностями, цілями, системою взаємин, взаємовпливів і включених до типових форм діяльності.

Соціальна психологія – наука про взаємозв'язок соціального і психічного, їх взаємодію, взаємозалежність, взаємовпливи на рівні окремої людини, спільноти; про соціально-психологічні явища, які виникають у процесі соціальної взаємодії і характеризують індивіда та групу.

Соціальна спільність – сукупність індивідів, об'єднаних соціальними зв'язками і причетністю один до одного за певною ознакою.

Соціальне життя – упорядкована система взаємодій індивідів, сукупність видів, форм спільної діяльності людей, спрямованої на забезпечення умов та засобів їх існування, реалізацію інтересів, цінностей, потреб, у тому числі й потреб у спілкуванні, встановленні соціальних контактів.

Соціальна перцепція – цілісне сприймання суб'єктом соціальних об'єктів (людей, груп, спільностей), яке дає змогу надійніше визначити успішність і перспективи міжособистісної взаємодії.

Соціальна фасилітація – їїсутність полягає в поліпшенні результатів діяльності людини, що виконує цю діяльність в присутності інших людей, зайнятих цією ж справою. Її ефект має місце при виконанні звичних заучених дій. У випадку виконання нових складних завдань спостерігається протилежне явище, що знаходить вияв у придушенні (гальмуванні) індивідуальної активності (**феномен соціальної інгібіції**).

Спілкування – увесь спектр зв'язків і взаємодій людей у процесі духовного і матеріального виробництва, спосіб формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистість та група.

Статус – місце індивіда в системі міжособистісних відносин у групі, суспільстві, його права, обов'язки та привілеї.

Установка – цілісний стан особистості, вироблений на основі досвіду; готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації; вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби.

Функції спілкування – зовнішній вияв властивостей спілкування, ролі і завдання, які воно виконує у процесі життєдіяльності індивіда в соціумі.

Ціннісні орієнтації – спрямованість інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність надавати перевагу одним цінностям і заперечувати інші, спосіб диференціації особистісних об'єктів і явищ за їх особистісною значущістю.

Чутки – недостовірна або частково достовірна інформація, що надходить від однієї особи або групи, про події чи ситуації.

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСІХ ТЕМ

Базова

1. Андреева Г.М. Социальная психология /Андреева Г.М. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 364 с.
2. Бэрн Р.С. Социальная психология. Ключевые идеи / Бэрн Р.С., Бири Д., Дженсон Б.Т. ; пер. с англ. – М., 2003. – 512 с.
3. Волянська О.В., Ніколаєвська А.М. Соціальна психологія: Навч. посіб. / Волянська О.В., Ніколаєвська А.М. – К.: Знання, 2008. – 275 с. – (Вища освіта ХХІ ст.).
4. Варій М.Й. Соціальна психіканалізація / Варій М.Й. – Л.: Сполом, 2002. – 184 с.
5. Головатий М.Ф. Політична психологія: Підручник / Головатий М.Ф. – К.: МАУП, 2001. – 122 с.
6. Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія / Коваленко А.Б., Корнєв М.Н.; 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Геопринт, 2006. – 393 с.
7. Кричевский Я.Л. Социальная психология малой группы / Кричевский Я.Л. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 318 с.
8. Лебон Г. Психология масс / Лебон Г. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 320 с.
9. Майерс Д. Социальная психология / Майерс Д. – СПб.: Питер, 1996. – 688 с.
10. Морено Дж. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе /Морено Дж. – М.: Академический проект, 2004. – 320 с.
11. Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник / Москаленко В.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

12. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии: Учебное пособие / Ольшанский Д.В. – Екатеринбург: «Деловая книга», 2001. – 496 с.
13. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник / Орбан-Лембрик Л.Е. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
14. Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии / Пайнс Э., Маслач К. – СПб: Питер, 2000. – 528 с.
15. Політологія / За ред. М.М.Вегеша. – К.: «Знання», 2008. – 384 с.
16. Психология группы / Е.И.Рогов. – М.: Гуманитар. изд. центр Владос, 2007. – 430с.
17. Психология общения / Е.И.Рогов. – М.: Гуманитар. изд. центр Владос, 2007. – 370с.
18. Роджерс К.Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Роджерс К.Р.; пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2001. – 416 с.
19. Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
20. Социальная психология: Практикум: Учеб.пособие для студентов вузов / Г.М.Андреева, Е.А.Аксенова, Т.Ю.Базаров и др.; Под ред. Т.В.Фоломеевой. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 480 с. – (Серия «Практикум по психологии»).
21. Тейлор Ш. Социальная психология / Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. – СПб: Питер, 2004. – 767 с.

Допоміжна

1. Бердникова Е.В. Что думают преступники о своих жертвах // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 2. – С. 19-25.
2. Береговой В. Операційні впливи на суспільну свідомість українців // Психологія і суспільство. – 2009. – № 1. – С. 152-157.
3. Горбенко С.Л., Половинко В. Вплив конфлікту на соціально-психологічний клімат малої групи // Юридична психологія та педагогіка. – 2013. - №2(13). – С.62-66.
4. Петрова С.О. Психологические особенности одаренных подростков с разным соотношением вербальных и невербальных способностей // Психологическая наука и образование. – 2013. – № 2. – С. 71-82.

Адреси в глобальній комп'ютерній мережі Internet

1. <http://www.naiiau.kiev.ua/naiiau/tslc/index.php>
2. <http://www.nbuuv.gov.ua/>
3. <http://rada.gov.ua/laws/main/a#Find>
4. <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>
5. <http://www.kmu.gov.ua/control/>
6. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
7. <http://www.ligazakon.ua/>
8. http://expert-market.kiev.ua/ru/893_Home.htm

Тема 1. Соціальна психологія, як навчальна дисципліна

Зміст теми

Сутність, структура, функції, категорії соціальної психології та взаємозв'язок з іншими галузями знання. Предмет і завдання соціальної психології.

Методологічні основи соціально-психологічного дослідження. Загальна характеристика методів соціальної психології.

Зародження соціально-психологічної думки в античній філософії. Соціально-психологічні погляди в епоху Відродження та Просвітництва. Психологія народів і мас. Виникнення та становлення соціальної психології як науки. Експериментально-прикладний етап розвитку соціальної психології. Головні теоретичні напрямки сучасної західної соціальної психології. Розвиток вітчизняної соціальної психології.

Методичні поради

Вивчення цієї теми та її засвоєння є важливою передумовою оволодіння фундаментальними знаннями теорії соціальної психології. Слід розрізняти соціальну психологію як явище і соціальну психологію як науку. Соціальна психологія як наука – це лише одна із форм соціально-психологічної реальності. В основі соціально-психологічної реальності лежить ефект соціальної психічної діяльності, який полягає в тому, що в соціальній взаємодії люди поведуться непередбачувано.

Соціально-психологічна реальність виявляється через такі *групи явищ*:

- *психологічні процеси, стани і властивості індивіда*, які проявляються в результаті його входження до взаємостосунків з іншими людьми та спільнотами, в цілому до системи соціальних відносин (це такі прояви особистості як комунікабельність, конфліктність тощо);
- *феномен спілкування між людьми* в усіх його проявах (діалогічна взаємодія, міжособистісне спілкування тощо);
- *групові процеси*, які проявляються у формі нормативного впливу більшості чи меншості, лідерства, керівництва тощо;
- *психологічні властивості різних соціальних груп і масових явищ* (паніка, чутки, мода тощо).

На сучасному етапі можна виділити такі форми, в яких існують соціально-психологічні явища: житейська (буденна), зразки мистецтва і літератури, наука.

Існують різні визначення **предмета соціальної психології**. Оскільки предметом соціальної психології є соціально-психологічна реальність, яка складається у процесі її суб'єктивного відображення людиною, то цей предмет не може бути сталим. У залежності від ступеня розвитку дослідження соціально-психологічних явищ змінювалось визначення предмету соціальної психології, відбувалось його уточнення. У результаті дискусій склалось визначення соціальної психології з подвійним предметом. З одного боку – психологічні властивості людини, які виявляються у взаємодії з іншими

людьми, з другого боку – особливості соціально-психологічних процесів і феноменів, які породжують ці властивості. Такий погляд на предмет є консенсусним. З точки зору цього підходу, соціальну психологію потрібно розглядати як науку, що вивчає і масові психічні процеси, і стан особистості в групі.

Отже, **соціальна психологія** – це наука про взаємозв'язок соціального і психічного, їхню взаємодію і взаємозалежність, їхній взаємовплив на рівні окремої людини чи спільноти; про соціально-психологічні явища, які виникають у процесі соціальної взаємодії і характеризують індивіда та групу.

Основними завданнями соціальної психології є розв'язання загальних наукових проблем, пов'язаних із формуванням знань про соціально-психологічну реальність, аналізом шляхів і засобів впливу на механізми її становлення, розвитку та функціонування; розроблення соціально-психологічних концепцій про взаємодію між людьми та соціальними спільнотами; виявлення конкретних соціально-психологічних характеристик особистості, найпоширеніших її соціально-психологічних типів, комунікативних програм поведінки; дослідження відносин і спілкування; вироблення теоретичних основ соціально-психологічної діагностики, консультування та надання допомоги.

Поняття “**методологія**” застосовується в соціальній психології як сукупність систематичних і логіко-послідовних методів пошуку знання.

Метод – це спосіб отримання фактів. Поняття методу означає те, що створюється певний набір операцій, завдяки яким можна отримати не будь-які, а наукові факти. Науковий факт має таку ознаку як можливість багатократного його повторення.

Соціально-психологічне дослідження починається з розробки програми вивчення об'єкта, яка передбачає:

- постановку проблеми, визначення завдань, об'єкта і предмета вивчення, формулювання гіпотези, уточнення головних понять;
- визначення емпіричних об'єктів дослідження (вибірка);
- розробку методики конкретного дослідження;
- пробу методики (пілотаж), її удосконалення, перевірку надійності;
- збирання первинної інформації, яке супроводжується контролем надійності та вірогідності одержаних даних;
- логічну та кількісну обробку зібраних результатів;
- інтерпретацію результатів, висновки, звіт.

Методи соціальної психології можна розглядати з точки зору виділення таких груп:

- основні методи дослідження (спостереження, експеримент);
- додаткові методи соціально-психологічного дослідження (опитування (інтерв'ю, бесіда, анкетування), тестування, вивчення документів (контент-аналіз), соціометричних вимірювань і групової

оцінки особистості).

Спостереження – це науково цілеспрямоване, організоване і певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта.

Предметом соціально-психологічного спостереження є вербальні і невербальні акти поведінки окремої людини, групи або декількох груп у певному соціальному середовищі і ситуації, а саме: мовні акти, їх зміст, послідовність, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, експресивність, особливості лексики, граматики, фонетики, синхронізація; виразні рухи, експресія обличчя, очей, тіла, звуків; рух, пересування і нерухомі стани людей, дистанції між ними, швидкість і спрямованість руху; фізичний вплив: дотики, удари, підтримка, передача, відняття; сполучення перерахованих ознак. Спостереження поділяється на види: включене і невключене, систематизоване і несистематизоване.

Соціально-психологічний експеримент – це метод збору емпіричних даних у спеціально створених умовах для активного прояву психічних явищ, які вивчаються. Психологічний експеримент може бути *природним* (базується на управлінні поведінкою досліджуваних у природних умовах, тобто у спеціальних експериментальних умовах, які не порушують звичайного перебігу подій) і *лабораторним* (дослідження відбувається у штучних умовах, з використанням вимірювальної апаратури, приладів та іншого експериментального матеріалу).

Залежно від позиції експериментатора у вивченні психічного явища та від завдань дослідження експеримент поділяється на *констатувальний* і *формульвальний*. Констатувальний передбачає констатацію виявів психічних явищ, їх змін; формульвальний – цілеспрямований вплив експериментатора на досліджуване психічне явище.

Метод опитування використовується для з'ясування чи розуміють досліджувані конкретні завдання, життєві ситуації, а також з метою отримання інформації про інтереси, погляди, почуття, мотиви діяльності та поведінки особистості. Опитування ґрунтується на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) чи опосередкованій (анкетування) соціально-психологічній взаємодії дослідника і респондента. Бесіда дає змогу одержати інформацію на основі вербальної (словесної) комунікації. За анкетного методу не обов'язковий особистий контакт. Використовується опитувальний лист, який є сукупністю впорядкованих за змістом і формою запитань.

Метод тестування допомагає встановлювати психологічні якості людини, наявність чи відсутність певних здібностей, навичок, умінь. Головним інструментом під час використання цього методу є тест. Видами тестів є тест-опитувальник, тест-завдання, проєктивний тест. *Тест-опитувальник* базується на системі заздалегідь складених, відпрацьованих і перевірених стосовно валідності та надійності запитань за відповідями, на які робиться висновок про рівень вираженості психічного явища. *Тест-завдання* включає серію спеціальних завдань, за результатами виконання яких робиться також висновок

про рівень вираженості психічного явища. В основу *проективного тесту* закладено механізм проєкції, відповідно до якого досліджуваний має схильність відобразити неусвідомлювані власні якості на стимульному матеріалі тесту.

Метод вивчення документів (контент-аналіз) – це метод якісно-кількісного аналізу змісту документів в широкому розумінні цього слова (офіційні та особистісні документи, матеріали масової комунікації, літератури, мистецтва тощо). Сутність цього методу полягає у фіксації певних одиниць змісту, який вивчається, а також у квантифікації отриманих даних.

Метод соціометрії застосовується для дослідження емоційно-психологічних відносин у малій соціальній групі. Його процедура спрямована на опитування кожного учасника малої групи з метою встановлення можливості його участі (неучасті) у певному виді спільної діяльності або ситуації. Кінцеві результати використання соціометрії можуть бути представлені у формі соціоматриць, соціограм, які графічно відтворюють структуру взаємин у групі.

Метод групової оцінки особистості побудований на феномені групових уявлень про кожного учасника групи в результаті пізнання людей у процесі їх спільної діяльності та спілкування. Передбачає одержання характеристики людини під час взаємних оцінювань з використанням прийомів безпосереднього оцінювання за n-бальною шкалою, ранжирування (попереднє розміщення) якостей, попарного їх порівняння та ін.

Становлення соціальної психології як науки – це багатоманітний тривалий процес, який характеризується особливостями стадій його протікання і періодів, в які відбувався. Можна визначити такі **стадії оформлення соціальної психології як науки**:

- формування соціальної психології як напрямку думок (накопичення емпіричних даних на основі досвіду практичної діяльності людей; філософські роботи, в яких досліджувались соціально-психологічні питання; дослідження соціально-психологічних проблем у людинознавстві; становлення соціально-психологічного напрямку в психології; виникнення психологічного напрямку в соціології);
- формування соціальної психології як системи знань (передбачає визначення статусу соціальної психології в системі інших наук; визначення предмету дослідження; формування системи категорії як інструментального апарату; визначення спеціальних методів дослідження, а також експериментальної і фактологічної бази науки);
- стадія диференціації прикладних розділів, перетворення соціальної психології у загальну теорію і методологічну основу людинознавства.

Серед передумов формування соціальної психології як наукової думки визначну роль відіграють філософські джерела Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму, які розробляли й досліджували спільну життєдіяльність людей. Стосовно людини основним предметом обговорення були правила її взаємин з іншими

людьми, а також етична система норм поведінки, співвіднесена із загальним законом, який не залежить від волі людей. Так, великий китайський філософ **Конфуцій** (551-479 р.р. до н.е.) намагався розв'язати цю проблему в рамках етико-психологічної спрямованості взаємовідносин індивіда й суспільства. За Конфуцієм людина повинна внутрішньо самовдосконалюватися, долаючи вплив спільнот, серед яких вона живе.

Етична система норм, правил поведінки людини у взаємодії з групами була характерна для філософських концепцій Платона та Арістотеля. На думку **Платона** (428 або 427 – 348 або 347 р.р. до н.е.), аристократичний стиль взаємодії людини й суспільства є найкращим за умови, що суспільство забезпечує задоволення природних потреб особистості і зумовлює її розвиток. **Арістотель** (384 – 322 р.р. до н.е.) був принциповим противником диктаторського стилю у взаємостосунках індивіда й суспільства. За Арістотелем, держава є найвищою формою відносин вільних і рівних людей. Суспільне життя людини відбувається в межах держави, в рамках політичного спілкування, основними напрямками якого є: спілкування в рамках сім'ї, в контексті ведення суспільних справ, для обміну благами. Загалом, від Арістотеля і Платона паралельно йдуть дві різні традиції соціальної думки, а саме зосередження на соціумі та особистості.

Історик і політичний діяч Греції **Полібій** (бл. 201 – 120 р.р. до н.е.) вважав, що позитивні форми взаємодії в державі (царство, аристократія і демократія) спрямовані на розвиток суспільства, а негативні (олігархія, тиранія), навпаки, спричинюють панування сили неорганізованого натовпу, поширення беззаконня, зловживання владою.

Римський державний діяч **Цицерон** (106 – 43 р.р. до н.е.) був переконаний, що держава – то здобуток народу, який є таким об'єднанням людей, котре пов'язане між собою згодою стосовно питань права і спільностей інтересів.

В епоху Відродження та Просвітництва розв'язання проблеми співвідношення соціального й індивідуального також пробуджувало намагання зрозуміти закономірності взаємодії та спілкування людей поміж собою. Для представників епохи Відродження та Просвітництва таких, як **Вольтер** (1694 – 1778 р.р.), **Т.Гоббс** (1588 – 1679 р.р.), **Н.Макиавеллі** (469 – 1527 р.р.), **О.Радищев** (1749 – 1802 р.р.), **А.Сміт** (1723 – 1790 р.р.), **Б.Спіноза** (1632 – 1677 р.р.) та інших, основною постаттю в суспільстві була людина, з її потребами, інтересами й запитамі. Взаємостосунки в державах визначалися активністю особистості. Це сприяло розвитку гуманізму у стосунках між людьми, відновленню забутих в епоху середньовіччя античних поглядів на особистість і суспільство, що зумовило активізацію пошуку шляхів дослідження реалій соціально-психологічного буття, рушійних сил поведінки особистості, особливо питань місця людини в молодому капіталістичному суспільстві.

Українська філософська думка також не оминула проблем щодо впливу людей один на одного, ролі людини в розбудові суспільства. На думку

філософа-просвітника **Г.Сковорода** (1722 – 1794 р.р.), шлях до ідеального суспільства полягає через серце людини, її самовиховання, мораль, творчу працю. Саме на цій основі виробляється відповідний спосіб взаємовідносин. За таких умов Г.Сковорода палко відстоює рівність у взаємостунках між людьми незалежно від соціального становища.

Соціально-психологічних проблем не обійшли і представники Кирило-Мефодіївського товариства. Так, за концепцією **М.Костомарова** (1817 - 1885 р.р.) згуртовує націю в єдине ціле народний характер, завдяки якому народна маса може розглядатися як одна особа. **Т.Шевченко** (1814 – 1861 р.р.) сповідував утвердження гуманних стосунків між людьми, коли добро переможе зло, коли люди стануть вільними.

Загалом розробка соціально-психологічної проблематики в надрах філософії сприяла формуванню соціальної психології як самостійної описової дисципліни в середині XIX ст. та появи перших соціально-психологічних концепцій *«психологія народів»*, *«психологія мас»*, *«інстинктів соціальної поведінки»*.

Концепція *«психологія народів»* з'явилась на основі ідеї Гегеля про об'єктивний народний дух, про надіндивідуальну цілісність душі, яка становить народ, націю. Найбільш яскравим психологічним втіленням цієї ідеї в кінці XIX ст. була *«психологія народів»* **В.Вундта** (1832 – 1920 р.р.), який стверджував, що дух конкретного індивіда – це лише частина народної душі, психологія якої виражена у мові, міфах і звичаях. Останні В.Вундт вважав трьома газузями, які складають предмет вивчення психології народів. В.Вундт був засновником культурно-історичної психології, до якої він відніс вивчення різних стадій розвитку людських психічних процесів, що вивчаються в об'єктивних продуктах культури. Тим самим, він підкреслив, що соціальна психологія повинна бути також історичною дисципліною, щоб залишитись дійсно соціальною.

Найбільш відомими роботами з проблематики концепції *«психологія мас»* були праці французьких соціологів **Г.Лебона** (1841 – 1931 р.р.), **Г.Тарда** (1843 – 1904 р.р.) та австрійського психолога **З.Фрейда** (1856 – 1939 р.р.). Особливістю цієї концепції було вивчення масових рухів, великих соціальних груп, механізмів масового впливу. Розвиток промисловості, урбанізація, зростання впливу засобів масової інформації посилює роль мас в історичному процесі. **Г.Лебоном** була розроблена концепція натовпу, в якій він трактує масову поведінку, як аномальну, а головними ознаками маси визначає знеособленість, втрату інтелекту та особистої відповідальності, домінування почуттів. Він виокремлює такі чинники, що зумовлюють масову поведінку, як: душа раси, вплив вождів, наслідування і взаємне зараження. Ключовим поняттям, яким Г.Лебон визначає психологічний механізм взаємодії мас, є *«психічна інфекція»*. В концепції Лебона маса протиставляється вождю, еліті, лідеру, які здатні навести порядок у масі, повести її за собою.

Г.Тард в основу своєї концепції поклав розробку механізму наслідування, яким він пояснював людські взаємовідносини. На його думку, задача науки полягає у вивченні законів наслідування, завдяки яким суспільство підтримує своє існування у якості цілісності та розвивається завдяки виникненню і розповсюдженню в різних галузях життя винаходів.

Концепція «*психологія мас*» розроблялась також **З.Фрейдом**, зокрема у його дослідженнях міжособистісних та міжгрупових відносин, в яких він велику роль відводить навіюванню, наслідуванню, підпорядковуванню лідерові, неусвідомленим колективним уявленням. За основу інтерпритації брались психологічні механізми такої групи як сім'я. Особливо це стосується аналізу взаємин лідера і маси. Соціальна група розглядається З.Фрейдом як сукупність індивідів, які замінюють свій ідеал «Я» масовим ідеалом, що втілюється у вожді. Згідно зі схемою Фрейда, відносини з лідером будуються за аналогією дитини з батьками.

Прагнення з'ясувати соціальні явища та процеси за допомогою вроджених інстинктів передбачала теорія «*інстинктів соціальної поведінки*» англо-американського психолога **В.Мак-Дугалла** (1871 – 1938 р.р.) та його послідовників. Він стверджує, що причиною соціальної поведінки людини є інстинкти (схильності, прагнення). Під інстинктом розумілися внутрішні, успадковані прагнення до цілеспрямованих дій. Для певного інстинкту характерна відповідна емоція. З короткочасного стану емоція перетворюється на почуття, яке є стійкою й організованою системою схильностей до дії, що й визначає «інстинкт поведінки». Таким чином, поведінка людини регулюється певним набором успадкованих, неусвідомлюваних інстинктів. Водночас, Мак-Дугалл вивчав способи впливу на організовану масову поведінку. Згідно з його точкою зору, колективність і масовість можуть бути прийнятними і корисними за умов цілеспрямованого впливу на них.

Отже, треба відмітити, що ці концепції підготували ґрунт для переходу соціальної психології на рівень експериментально-прикладної науки. Початком лабораторного експериментування в соціальній психології прийнято вважати експерименти **Н.Тріплетта** з *соціальної фасилітації*. Ефект соціальної фасилітації полягає в тім, що присутність інших спонукає людей краще виконувати прості або добре знайомі задачі. Це були перші експериментальні роботи, де об'єктом дослідження була мала соціальна група. Акцент робився на факті простої присутності інших, вивчалась не взаємодія людей, а факт їх одночасної дії поряд. В ряді експериментів було також виявлено протилежний ефект – певне стримання, гальмування дії індивіда під впливом присутності інших. Цей ефект отримав назву *соціальної інгібіції*.

Дослідження феномену фасилітації проводилось також німецьким психологом **В.Меде**. Ним було встановлено, що виникнення ефекту фасилітації залежить від характеру завдань, що виконує людина. Проведення ранніх експериментів з дослідження фасилітації пов'язано з ім'ям американського соціального психолога **Ф.Олпорта**, який визначив соціальну психологію як

науку, що вивчає поведінку індивіда в тих галузях, де ця поведінка стимулює інших людей.

Експериментальний період соціальної психології збагатив її не тільки емпіричним матеріалом, але й новими методиками дослідження. Зокрема велике значення мало створення вимірювальних шкал.

Сучасна зарубіжна соціальна психологія у своїх дослідженнях звертається до процесів атрибуції, групових процесів, атракції та афіліації, агресії, установок, соціалізації тощо. Теоретико-методологічний розвиток відбувається у руслі таких напрямів, як **біхевіоризм** (А.Бандура, Б.Скіннер, Н.Міллер, К.Холл), **когнітивізм** (К.Левін, Т.Ньюком, Л.Фестінгер, Ж.Піаже, Л.Виготський, С.Московічі), **психоаналіз** (З.Фрейд, Е.Фромм, К.Юнг, К.Хорні, Е.Еріксон), **гуманістична психологія** (К.Роджерс, А.Маслоу), **інтераціоналізм** (Дж.Мід, Е.Гофман, М.Шериф).

Становлення і розвиток вітчизняної соціальної психології поділяється на такі етапи: зародження соціально-психологічних ідей у суспільних та природничих науках; відмежування соціальної психології від філософії, психології та соціології і перетворення її на самостійну галузь знання (кінець ХІХ ст. – початок 30-х років ХХ ст.); стагнація соціальної психології (друга половина 30-х – 50-ті роки ХХ ст.); відродження соціальної психології та її розвиток на основі соціалістичної орієнтації (друга половина 50-х – кінець 90-х років ХХ ст.); розвиток сучасної вітчизняної соціальної психології на основі нової соціально-економічної парадигми.

Тема 2. Проблема особистості в соціальній психології

Зміст теми

Проблема соціалізації індивіда: поняття, інститути та механізми. Формування самосвідомості в процесі соціалізації.

Статус особистості як показник становища у групі. Позиція як інтегральна система вибіркового відношення особистості. Установка як центральний елемент позиції. Роль як реалізація статусу і позиції особистості.

Методичні поради

При вивченні даної теми необхідно звернути увагу на те, що людина вступає в нескінченно різноманітні зв'язки і відносини зі світом. Ці різного рівня взаємовідносини з дійсністю конкретизуються через поняття «індивід», «суб'єкт», «особистість», «індивідуальність». Отже, **індивід** – це людина як одинична природна істота, продукт фізіологічного та онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних рис. У понятті «суб'єкт» фіксується така характеристика індивіда чи групи, як здатність бути носієм предметно-практичної діяльності, джерелом активності, спрямованої на об'єкт, тобто фрагмент реальності.

Узагальнюючи відомі підходи щодо поняття «особистість» можна визначити, що це стійка система соціально значущих рис людини, зумовлених її

включеністю до системи суспільних відносин і сформованих у процесі спільної діяльності та спілкування з іншими людьми. Водночас, неповторність поєднання природних і соціальних якостей індивіда, що втілюються у проявах його темпераменту, характеру, здібностей, специфіці потреб та інтересів, стилю діяльності, визначається поняттям «**індивідуальність**». Поступ від людини, індивіда через індивідуальність до особистості можна розглядати і як процес соціалізації, і як внутрішнє вдосконалення людини.

Отже, прагнучи розширювати сферу спілкування та впливу, досягати взаєморозуміння, з'ясовувати причини власної поведінки та вчинків інших, особистість вступає в активну взаємодію з оточенням, тобто виявляє активність. **Активність особистості** — здатність особистості ініціювати зміни у процесі відносин з навколишнім світом. Основу активності особистості становлять потреби, як рушійна сила її розвитку.

Утверджуючи свою індивідуальність і неповторність у взаємодії із соціумом, виявляючи активність, здатність до творчості, особистість намагається реалізувати себе як компетентна людина, як професіонал у діяльності та соціальних відносинах. **Компетентна** (лат. *competens* — належний, відповідний) **людина** — індивід, який має досконалі знання у певній професійній сфері.

Людина не народжується особистістю, а стає нею, тому однією з центральних проблем, безпосередньо пов'язаних з питаннями про сутність особистості, її становлення та розвитку, є процес соціалізації індивіда.

Поняття “соціалізація” має декілька визначень в залежності від аспекту та сторони дослідження. Під **соціалізацією** здебільшого розуміють процес, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками шляхом засвоєння системи знань, норм і цінностей набуває якостей, необхідних для її життєдіяльності в суспільстві.

Соціалізація – результат взаємодії численних чинників: 1) *макрочинники* – космос, планета, країна, суспільство; 2) *мезочинники* – етнос, місце і тип поселення, засоби масової комунікації; 3) *мікрочинники* – сім'я, група ровесників, навчальні, професійні, громадські групи тощо.

Важливою проблемою теорії соціалізації є дослідження механізмів процесу соціалізації. Під **механізмами соціалізації** розуміють соціально-психологічні впливи середовища, що безпосередньо сприяють інтеріоризації зовнішніх групових норм і цінностей. Всі механізми соціалізації вітчизняні психологи поділяють на три групи: *неусвідомлювані* (навіювання, зараження, наслідування, ідентифікація), *усвідомлювані* (референтна група, авторитет, популярність), *окрема група механізмів, до якої належать санкції заохочення і покарання*, що застосовуються в суспільстві.

Процес соціалізації розгортається в трьох сферах, які тісно взаємопов'язані: **діяльність, спілкування, самосвідомість**. У діяльнісній сфері процес соціалізації відбувається як розширення набору діяльностей, як засвоєння все нових і нових форм і моделей рольової поведінки, у результаті

чого в індивіда поступово формується орієнтація в існуючій системі соціальних ролей. Формування особистості як суб'єкта діяльності стає можливим завдяки розгортанню процесу спілкування, в якому відбувається розвиток і примноження його контактів з іншими людьми і в умовах суспільно значущої сумісної діяльності. Зі сферою спілкування тісно пов'язана сфера самосвідомості. Завдяки спілкуванню відбувається формування у людини певних структур індивідуальної самосвідомості, які пов'язані з процесом самовизначення і становлення соціальної ідентичності особистості.

Вітчизняна психологія в питанні розвитку особистості спирається здебільшого на культурно-історичну теорію Л.С.Виготського. Його теорія стадійності процесу розвитку особистості ґрунтується на віковій періодизації, в основу якої покладено три ознаки: ситуація розвитку, провідна діяльність і вікове новоутворення. Згідно з цією теорією стадії соціалізації (адаптації, індивідуалізації, інтеграції, трудова й післятрудова) характеризуються віковими новоутвореннями, а джерелом розвитку є соціальне середовище.

Отже, взаємодія особистості і суспільства є процесом засвоєння індивідом соціально-психологічного досвіду, переходу від абстрактної можливості у реальне володіння соціальним статусом. Правильне розуміння поведінки особистості в групі, взаємин індивіда та групи потребує врахування її статусно-рольової характеристики. Поняттям „статус” визначається місце індивіда в системі міжособистісних відносин у групі чи суспільстві, його права, обов'язки та привілеї. Водночас, він є показником визнання групою чи суспільством значущості людини. У ньому виявляють себе групові норми й цінності (офіційний статус), а також і ставлення до особистості членів групи, ступінь їх поваги, авторитетність людини (неофіційний статус). Між офіційним і неофіційним статусами існує тісний взаємозв'язок: авторитетна особистість має більше шансів зайняти вищий ранг. До того ж, адекватне і щире виконання ролей залежно від різних соціальних зв'язків обов'язково підвищує офіційний статус індивідів.

Поняття „позиція” тлумачиться як стійка система ставлення людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках; узагальнена характеристика місця людини чи групи в статусно-рольовій структурі. На соціально-психологічному рівні позиція особистості характеризує як стосунки в системі спілкування, так і внутрішній стан людини, її погляди, уявлення, установки щодо умов власної життєдіяльності. Тобто, позиція відображає суб'єктивну сторону становища особистості у соціумі. Оскільки позиція пов'язана зі стійкими характеристиками особистості, то виділяють активну позицію, що означає активне, дієве ставлення людини до своїх вчинків і подій у групі чи суспільстві й є показником самоствердження і суб'єктивної зрілості, та пасивну, яка є показником соціальної незрілості індивідів.

Соціальна роль – це спосіб поведінки людини залежно від її статусу чи позиції в суспільстві, в системі міжособистісних відносин, це певна соціально-

психологічна характеристика особистості. Особистість завжди взаємодіє з багатьма групами, відіграючи в кожній із них певну роль.

У класифікації ролей у малій групі, запропонованій В.Г.Крисько, Т.Шибутані та іншими, виділяються *ролі конвенційні і міжособистісні*.

Конвенційні ролі залежать від специфіки соціального становища, а саме - від статусу особистості в малій групі. Конвенційні ролі безособистісні, стандартизовані, але не існують без людини, лише у вигляді наукової абстракції. Виконання конвенційних ролей тісно пов'язане з виконанням дитиною міжособистісних (чи неформальних) ролей, зумовлених її неофіційним статусом.

Міжособистісні ролі пов'язані із суб'єктивним відношенням, з психічними особливостями індивідів, залежать від тих взаємостосунків, які існують у групі, від симпатій і антипатій між учасниками.

Соціальні ролі і особливості міжособистісних стосунків визначають рольову поведінку особистості і є основними передумовами, поряд з іншими, її розвитку, ефективної соціальної адаптації в суспільстві.

Для пошуку регуляторів соціальної поведінки людини вчені досліджують низку понять, серед яких одне з головних місць займає установка.

Установка – цілісний стан особистості, вироблена на основі досвіду готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації, вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби. Найголовнішими її функціями є випереджувальна та регулятивна (готовність до дії, передумова дії). Структуру установки (за М.Смітом) утворюють такі компоненти: когнітивний (виявляється у думках, твердженнях стосовно об'єкта установки; знання про властивості, призначення, способи поводження з об'єктом), афективний (ставлення до об'єкта, виражене в емоціях, які він викликає), поведінковий (готовність індивіда до здійснення конкретної діяльності, поведінки з об'єктом).

Тема 3. Соціально-психологічні закономірності спілкування

Зміст теми

Поняття спілкування в соціальній психології. Розвиток спілкування в онтогенезі. Спілкування як форма вияву активності особистості. Види та функції спілкування. Структура спілкування.

Міжособистісна комунікація. Моделі комунікації. Вербальна комунікація. Невербальна комунікація. Комунікативна компетентність. Бар'єри спілкування.

Визначення поняття „взаємодія (інтерація)”. Взаємодія як контакт між людьми. Взаємодія як організація діяльності. Механізм соціальної взаємодії. Типи взаємодії. Конфлікт. Розв'язання конфлікту через конфронтацію до співробітництва.

Поняття соціальної перцепції. Об'єкт соціальної перцепції. Суб'єкт соціальної перцепції. Формування першого враження про людину. Ефекти

соціальної перцепції. Стереотипізація, ідентифікація, рефлексія, атракція. Каузальна атрибуція та її фундаментальна помилка.

Методичні поради

Спілкування – це універсальна реальність людського буття, яка породжується і підтримується різноманітними формами людських стосунків. У цій реальності формуються та розвиваються як різні види соціальних відносин, так і психологічні особливості окремої людини.

Вивчаючи спілкування, дослідники виділяються його структуру. До визначення структури можна підходити по-різному, в залежності від аспекту, в якому розглядається спілкування. У вітчизняній літературі найбільш поширено два підходи до розглядання структури спілкування: виділення структурних компонентів з позиції розглядання його зсередини, а саме комунікативного, інтерактивного, перцептивного, та виділення структурних складових на основі зумовленості спілкування зовнішніми факторами, тобто сферою суспільних відносин, таких як: міжособистісне, рольове, ритуальне, монологічне, діалогічне спілкування тощо.

Спілкування – явище поліфункціональне. Якщо узагальнити підходи більшості дослідників, то можна виокремити такі **функції спілкування**: обмін інформацією, узгодження і коригування дій у спільній діяльності та регуляція емоційного життя людини.

У процесі спілкування здійснюється обмін інформацією. **Комунікація** – це завжди взаємодія, тому лише в абстракції вона може розглядатись як самостійна інформаційна сторона міжособистісного спілкування.

Специфіка міжособистісної комунікації визначається активно-діяльнісною природою людини, яка складає цей процес, і полягає в наступному:

1) кожний учасник комунікативного процесу передбачає в своєму партнерові не об'єкт, а активного діяча і на цю його активність потрібно орієнтуватись, аналізуючи його мотиви, цілі, установки;

2) в її процесі кожен з учасників отримує нову інформацію;

3) характер обміну інформації є ніщо інше як психологічний вплив однієї людини на іншу, який здійснюється “семантично значущою інформацією”, яка може бути двох видів: спонукальною і констатуючою, і спрямовуватись як на окремого індивіда (аксіальна інформація), так і на багатьох реципієнтів (ретиальна інформація);

4) цей процес відбувається лише за умови єдиної системи кодування та декодування знаків;

5) можливість виникнення комунікативних бар'єрів як психологічних перепон різного походження, які реципієнт встановлює на шляху небажаної, втомлюючої або небезпечної інформації.

Комунікативний процес в людському спілкуванні багатий своїми засобами. У залежності від знакових систем, які використовуються, можна

виділити **вербальну** (знаковою системою є мова) і **невербальну** (використовуються різні немовні знакові системи) **комунікації**.

Вербальна комунікація використовує *усну і письмову мову*. В останні декілька років, коли на зміну телефонним переговорам приходять електронна пошта, навички письмової форми стають дуже важливими. У відборі кандидатів на вакантні місця все більше уваги приділяється письмовій мові. Усна мова залишається найбільш розповсюдженим способом комунікації.

Невербальна комунікація має здатність не тільки підсилювати або послаблювати вербальний вплив, але й виявляти такий параметр комунікативного процесу як наміри його учасників. Головними формами невербальних знакових систем є: *оптико-кінетична система знаків* (жести, міміка, пантоміміка), *пара лінгвістична* (якість голосу, його діапазон, тональність) і *екстралінгвістична* (включення в мову пауз, покашлювання, плач, сміх тощо) *система знаків, простір і час організації комунікативного процесу, візуальний контакт*.

Комунікативна компетентність відіграє значну роль у ефективності спілкування. Комунікативну компетентність не можна вважати константною особистісною характеристикою і уявляти як замкнений індивідуальний досвід. Комунікативна компетентність пов'язана здебільшого з відносинами, зі змінами самого суспільства, а не із знаннями і чуттєвим досвідом індивідів.

Інтерактивна сторона спілкування – це та його сторона, яка фіксує не лише обмін інформацією, але й організацію сумісних дій, що дозволяє реалізувати деяку загальну для партнерів мету. Загальноприйнятими в соціальній психології є дослідження взаємодії у двох аспектах. *Перший аспект* – це розглядання взаємодії як контакту двох або більше осіб, у результаті якого відбуваються взаємні зміни їх поведінки, діяльності, стосунків, установок. Існують різні види контактів: просторові, зацікавленості, обміну.

Другий аспект – це розглядання взаємодії як організації діяльності, тобто як такий процес, в якому відбувається взаємне зумовлювання індивідуальних дій, які пов'язані циклічною залежністю.

Соціальна взаємодія як організація діяльності між людьми складається з таких елементів: діюча особа, потреба в активізації поведінки, ціль діяльності, метод діяльності, інша діюча особа, на яку спрямована дія, результат дії.

Розрізняють *два основних типи взаємодії: співробітництво і суперництво (конкуренція)*. Співробітництво передбачає взаємопов'язані дії індивідів, що спрямовані на досягнення загальних цілей зі взаємною вигодою. Взаємодія на основі суперництва включає в себе спроби відсторонення, випередження або придушення суперника.

Конфлікт – це відкрите протистояння між членами взаємодії, яке виникає внаслідок взаємовиключних інтересів і позицій. Існує *два типи конфліктів*: конструктивний і деструктивний. **Деструктивний конфлікт** частіше стає незалежним від причини, що його породила, і легше приводить до переходу "на особи", чим і породжує стреси. Для нього характерний специфічний розвиток, а

саме розширення кількості залучених учасників, їх конфліктних дій, множення кількості негативних установок на адресу один одного і гостроту висловів ("експансія" конфлікту). Інша межа – "ескалація" конфлікту означає нарощування напруженості, включення все більшого числа помилкових визначень як рис і якостей опонента, так і самих ситуацій взаємодії, зростання упередженості проти партнера. Вирішення такого типу конфлікту залежить від компромісу, який реалізується з великими труднощами.

Продуктивний конфлікт частіше виникає через відмінності точок зору на яку-небудь проблему, на способи її вирішення. У такому разі сам конфлікт сприяє формуванню більш багатопланового розуміння проблеми, а також мотивації партнера, що захищає іншу точку зору – вона стає більш "легітимною". Сам факт іншого аргументування, визнання її законності сприяє розвитку елементів кооперативної взаємодії усередині конфлікту і тим самим відкриває можливості його регулювання і дозволу, а значить, і знаходження оптимального рішення дискусуючої проблеми.

При аналізі різних типів взаємодії принципово важлива проблема змісту діяльності, в рамках якої дані ті або інші види взаємодії. Так можна констатувати кооперативну форму взаємодії не тільки в умовах виробництва, але, наприклад, і при здійсненні яких-небудь асоціальних, протиправних вчинків – сумісного пограбування, крадіжки і т.д. Тому кооперація в соціально-негативній діяльності не обов'язково та форма, яку необхідно стимулювати: навпаки, діяльність, конфліктна в умовах асоціальної діяльності, може оцінюватися позитивно. Кооперація і конкуренція лише форми "психологічного малюнка" взаємодії, тому при дослідженні як кооперативних, так і конкурентних форм взаємодії неприпустимо розглядати їх без загального контексту діяльності.

Соціальна перцепція – це багатофункціональний процес, який передбачає сприйняття зовнішніх ознак людини, співвіднесення їх з її особистісними характеристиками, інтерпретацію і прогнозування на цій основі її вчинків. Дослідження процесу соціальної перцепції включає характеристики об'єкта і суб'єкта сприйняття, вивчення механізмів процесу міжособистісної перцепції, а також ефектів, що супроводжують цей процес.

Об'єкт соціальної перцепції – це автор повідомлень, які сприймаються, інтерпретуються спостерігачем. Він є для суб'єкта спостережень сукупністю значимих ознак, "перцептивних гачків". "Перцептивні гачки" – це шифр об'єкта сприймання. Історія вивчення зовнішніх характеристик об'єкта в їх взаємозв'язку з його внутрішніми, психологічними особливостями сягає у давнину. На основі вивчення цього взаємозв'язку було створено чисельну кількість класифікацій типів особистості.

У соціальній психології досліджуються психологічні особливості суб'єкта сприйняття, які впливають на адекватність сприйняття. У ситуації формування першого враження виникає ряд ефектів, які опосередковують процес

сприйняття людини людиною. **Ефект ореолу** полягає в тому, що в образ сприйняття вбудовується попередній досвід суб'єкта. **Ефект стереотипізації** полягає в тому, що будова образу сприйняття відбувається на основі вже існуючих схем, стійких уявлень. Стереотип, що має здатність створювати нову реальність, отримав назву "стереотип очікування". Стереотип очікування є реально діючим фактором педагогічного процесу. **Ефекти новизни і первинності** торкаються значущості певного порядку пред'явлення інформації про людину для складання певного уявлення. "Ефекту первинності": враження про незнайомця точно відповідає порядку пред'явлення інформації: пред'явлена раніше запанує, тобто він зареєстрований в тих випадках, коли сприймається незнайома людина. Навпаки, в ситуаціях сприйняття знайомої людини діє "ефект новизни", який полягає в тому, що остання, тобто більш нова, інформація виявляється найзначущішою.

У ситуації міжособистісного розуміння використовуються такі механізми, як **ідентифікація** (уподібнення себе до іншої людини), **емпатія** (розуміння іншої людини через домінування емоційного сприйняття її внутрішнього світу, тобто партнер не «продумується», а «відчувається»), **атракція** (сприймання і пізнання іншої людини, що ґрунтується на формуванні стійкого позитивного почуття), **соціальна рефлексія** (усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню, тобто своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення один одного).

У ситуації нерозуміння, яка виникає в сумісній діяльності, застосовується механізм каузальної атрибуції. **Каузальна атрибуція** – це своєрідна інтерпретація та оцінка людиною причин і мотивів поведінки інших на основі буденного досвіду. Феномен атрибуції (приписування) виникає тоді, коли в людини є дефіцит інформації про іншу людину. Дослідники атрибуції виявили схильність людей ігнорувати ситуаційні причини дій та їх результатів на користь диспозиційних (стійкі риси людини, мотиви, установки). Тенденцію суб'єктів сприйняття недооцінювати ситуаційні та переоцінювати диспозиційні впливи на поведінку інших було названо **фундаментальною помилкою атрибуції**.

Водночас, сприймання партнерів по спілкуванню у процесі міжособистісної взаємодії нагтовхується на різноманітні бар'єри. Найсуттєвішими є **комунікативні бар'єри** – це психологічні перешкоди, що виникають на шляху отримання інформації. *Причинами комунікативних бар'єрів* є змістові й формальні характеристики повідомлення, а саме ігнорування поглядів, цінностей співрозмовника, відмінності у знаннях, інформаційному фонді співрозмовника; неоднаковий вид мислення, використання операцій мислення з різним ступенем глибини; співрозмовники розмовляють різними мовами і діалектами чи мають суттєві мовленнєві дефекти, невиразність чи мова-скоромовка; обмежений лексикон, соціальні, культурні, професійні відмінності; використання стилю спілкування, який може бути недоречним чи не відповідати комунікативній ситуації, неправильна

організація повідомлення, інформація передається науково-канцелярським стилем, який більш зрозумілий при читанні тощо. На цій підставі виокремлюють такі бар'єри: **смісловий** (повідомлення для співрозмовників має різний смисл), **логічний** (неадекватне розуміння інформації, породжене особливостями мислення партнерів), **фонетичний** (особливості мови співрозмовників), **семантичний** (незбігання у системах значень партнерів по комунікації, тобто лінгвістичного словника мови), **стилістичний** (невідповідність стилю мови комунікатора і ситуації спілкування чи актуального психологічного стану реципієнта).

Тема 4. Психологічні способи впливу в процесі спілкування

Зміст теми

Поняття, сутність та структура соціально-психологічного впливу. Способи та механізми впливу. Зараження. Паніка. Навіювання. Наслідування. Мода. Чутки.

Методичні поради

Вивчення різних аспектів процесу спілкування показує, що зміст кожного із них включає в себе певні способи впливу індивідів один на одного. **Вплив**- це процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок тощо у ході взаємодії з нею.

Розрізняють **спрямований і неспрямований вплив**. Механізмами першого є **спереконання і навіювання**. У цьому випадку суб'єкт ставить перед собою завдання досягти певного результату від об'єкта впливу. На відміну від спрямованого впливу, **неспрямований** подібного соціального завдання не має, хоча ефект впливу виникає, виявляючись нерідко в дії **механізмів зараження і наслідування**.

Переконання як засіб соціально-психологічного впливу – це свідомо, аргументована дія щодо однієї людини або групи людей з метою змінити їхнє судження, ставлення, намір чи рішення. *Засобами переконання* є: ясні, чітко сформульовані аргументи, висунуті співрозмовнику в прийнятному для нього темпі та зрозумілій термінології (*метод розгорнутої аргументації*); відкрите визнання як сильних, так і слабких сторін рішення дає співрозмовнику змогу зрозуміти, що ініціатор впливу «володіє ситуацією» (*метод двосторонньої аргументації*); отримання згоди у відповідь на кожен доказ (*метод позитивних відповідей Сократа*).

Навіювання – це свідомий неаргументований вплив на людину або групу людей з метою змінити їхній стан, ставлення, схильність до певних дій. *Засобами навіювання* є: володіння методом гіпнозу; особливі індивідуальні якості; особистий авторитет; використання умов і оточення, які посилюють сугестію (приглушене освітлення, ритмічні звуки, ритуальні дотики та інше); вибір партнерів, які найбільше піддаються впливу.

Зараження – це передача свого стану або ставлення іншій людині, або

групі, котрі якимось чином (немає пояснення яким) переймають цей стан або ставлення. Це може відбуватися як мимоволі, так і свідомо. *Засобами зараження* є: висока динаміка і ненрґійність особистої поведінки; артистизм; інтеграційне залучення партнерів; поступове нарощування інтенсивності дій; прямий погляд в очі співрозмовника; дотики і тілесний контакт.

Особливою ситуацією, коли підсилюється вплив через зараження, є *паніка*, що виникає в масі людей як певний емоційний стан, різновид поведінки натовпу внаслідок дефіциту або надлишку інформації. Під час паніки спрацьовують **механізми** комунікативного, перцептивного та інтерактивного впливу, такі, скажімо, як *фасцинація, психологічний настрій та ін.* Ситуація паніки завжди супроводжується зараженням і навіюванням. Вона може виникати як у малій групі в ситуації безпосереднього спілкування, так і в натовпі, великому регіоні або в суспільстві загалом.

Дуже часто паніка ініціюється чутками, засобами масової інформації, соціальними чи політичними подіями. Люди, які були охоплені панікою, виявляли такі особливості поведінки, як неадекватну оцінку ситуації, перебільшення небезпеки, прагнення врятуватися втечею; підвищену метушливість, хаотизм поведінки, або її загальмованість; зниження дисципліни, працездатності; пошук заспокійливих засобів (ліків, алкоголю); прагнення одержати інформацію, а отже підвищений інтерес до всіх повідомлень, чуток, новин.

Один із головних *попереджувальних методів* - це організація ефективного керівництва з одночасним формуванням довіри до цього керівництва; знання членами групи своїх функціональних обов'язків, обставин, причин ситуації, можливість одержання вірогідної інформації про них.

Наслідування – це здатність викликати бажання бути подібним до себе. Воно може виявлятися як мимоволі, так і застосовуватись свідомо. Засобами наслідування є: публічне визнання (популярність); демонстрація високої майстерності; приклад сміливої поведінки, милосердя, служіння ідеї; новаторство; особистий «магнетизм», тяжіння; «модні» поведінка та оформлення зовнішності; заклик до наслідування.

Мода (від лат. *modus* - норма, правило, міра) - це форма стандартизованої масової поведінки людей, що виникає стихійно під впливом настроїв, смаків, захоплень, які домінують у суспільстві. Мода у масштабах всього суспільства виникає тільки там і тоді, де і коли існує можливість застосування соціального статусу і наслідування одних соціальних класів і груп іншим шляхом запозичення певних культурних зразків. А.Гофман виокремлює сім соціальних *функцій* моди: створення і підтримка одноманітності і різноманітності в культурних зразках; інноваційна; комунікативна; соціальної диференціації і нівелювання; соціалізації; престижу; психофізіологічної розрядки.

Коли люди стикаються з чимось незрозумілим, але, на їх думку, важливим, вони завжди намагаються знайти відповідну інформацію, в якій було б необхідне роз'яснення. Якщо ж система офіційної пропаганди не дає пояснень,

що знімають психічну напругу, то люди самі починають з'ясовувати ситуацію, яка виникла, але роблять це в межах звичних для них уявлень.

Таке зняття особистісної напруги дуже часто здійснюється за допомогою чуток. **Чутка**- це повідомлення, що надходить від однієї або більше осіб, про нічим не підтвержені події. Як правило, вони стосуються важливих для певної соціальної групи чи людини явищ, зачіпають актуальні для них потреби та інтереси. Очікування одержати задоволення потреби в інформації є головним мотивом сприймання і відтворення почутого (чутки).

Засоби протидії чуткам можна поділити на дві групи - профілактичні та активні. Профілактичні засоби пов'язані з ефективністю дії засобів масової інформації та пропаганди, наявністю обов'язкового зворотного зв'язку між керівництвом та переважною масою народу. Важливим при цьому є ефективність керівництва на всіх рівнях, довіра до нього та засобів масової інформації. Засоби активної протидії, як правило, пов'язані з контрпропагандою, яка виходить з того, що замовчування чуток призводить до їх поширення, виникнення нових чуток. Пряме спростування чуток часто викликає ефект «бумерангу». Вони знову повертаються і поширюються серед людей ще з більш недостовірними деталями.

Аналіз спілкування як складного, різнобічного процесу показує, що його конкретні форми можуть бути різними. Для того, щоб зрозуміти, як саме особистість включена в ці процеси, необхідно простежити як конкретно розвиваються процеси спілкування в різних групах, тобто за умов різної за змістом діяльності.

Тема 5. Соціальна психологія спільностей і груп

Зміст теми

Поняття групи. Класифікація груп. Головні характеристики великих соціальних груп. Психологічні характеристики натовпу. Психологічні характеристики етнічних груп. Психологічні особливості українського національного характеру.

Поняття про малу групу. Історія досліджень малої соціальної групи. Класифікація малих соціальних груп. Головні підходи до вивчення малих соціальних груп.

Методичні поради

Соціальна група – це об'єднання двох або більше людей, які взаємодіють один з одним і залежать один від одного в тому розумінні, що загальні потреби і цілі змушують їх розраховувати один на одного.

До елементарних параметрів групи належать: композиція (склад), структура групи, групові процеси, групові норми і цінності, система санкцій. Композиція групи визначається в залежності від того, яка реальна група досліджується і які ставляться цілі в дослідженні. Значимі характеристики (стать, вік, професійні чи моральні якості) задаються дослідником. Теж саме

можна сказати відносно групових структур. Визначають *горизонтальні структури* (лідерська, статусів, комунікацій тощо) та *вертикальні структури* (неофіційні й офіційні відносини, офіційно-ділові тощо).

До групових процесів відносяться процеси розвитку, згуртованості, нормативного тиску, прийняття рішення.

Існують різні класифікації соціальних груп в залежності від принципів, на основі яких вони побудовані. У залежності від кількості членів групи поділяються на *великі та малі*. За мірою безпосереднього впливу на особистість виділяються *первинні та вторинні*; за мірою зв'язку з іншими групами виділяються *відкриті та закриті групи*. У залежності від сили впливу на особистість розрізняють *групи членства і референтні групи*. За мірою організації розрізняють *неорганізовані, випадкові та цільові організовані групи*. У залежності від тривалості існування виділяються *короткочасні та довготривалі групи*. За мірою міцності та стійкості внутрішніх зв'язків розрізняють *згуртовані, малозгуртовані й роз'єднані групи*.

Для соціальної психології важливою є **проблема великих соціальних груп**, оскільки зміст соціально-значущих рис людської психіки формується саме на рівні макрогруп. Великі групи поділяються на два різновиди: випадкові спільності, які стихійно виникають, короткочасно існують (натовп, публіка, аудиторія), і соціальні групи, які склалися в ході історичного розвитку і посідають певне місце в системі суспільних відносин кожного конкретного типу суспільства і тому довготривалі, стійкі у своєму існуванні (нації, соціальні класи, професійні, вікові групи).

У великих групах існують специфічні **регулятори соціальної поведінки**, такі як традиції, звичаї, обряди. До регуляторів соціальної поведінки прийнято відносити і соціальний контроль (закон, табу, мораль тощо). Отже, **традиції** – це знання, форми діяльності і поведінки, що історично склалися і передаються із покоління в покоління, а також супутні їм звичаї, правила, цінності, уявлення; **обряд** – це сукупність символічних, стереотипних, колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми, цінності, які викликають певні колективні відчуття; **звичаї** – соціально успадковані стереотипні способи поведінки, які постійно відтворюються у певному суспільстві або соціальній групі і є звичними для її членів; **закон** – сукупність нормативних актів, що мають юридичну силу і регулюють формальні відносини людей у масштабах держави; **табу** – система заборон на здійснення певних дій або думок людини; **мораль** – це особливі звичаї, які мають моральне значення і пов'язані з розумінням добра і зла і даній соціальній групі чи суспільстві.

Особливим різновидом великих соціальних груп є тимчасове об'єднання людей, які перебувають у стані підвищеного емоційного збудження. Наукові спроби підійти до вивчення проблем **натовпу** були здійснені у кінці XIX ст. французьким соціологом Г.Лебоном. Вчений виокремлює такі **властивості натовпу**: 1) відбувається зрівнювання всіх, зведення людей до одного рівня

психічних проявів у поведінці; 2) натовп інтелектуально значно нижче індивідів, що його складають; 3) людина у натовпі здатна здійснити будь-які акти насилля, жорстокості, вандалізму, які у звичних умовах здаються їм неприпустимими; 4) натовп відзначається підвищеною емоційністю та імпульсивністю.

Властивості натовпу проджуються такими **механізмами**: *анонімність*, яка, з одного боку, створює в окремого індивіда почуття сили, могутності, непереможності, в другого - виникнення почуття особистої безвідповідальності; *зараження* як поширення психічного стану одних людей на інших; *навіюваність* як некритичне сприймання будь-яких стимулів і закликів до дій і здатність здійснити такі акти, які суперечать індивідуальній свідомості, характеру, звичкам.

За характером поведінки виокремлюють такі **види натовпу**: *пасивний* та *активний* або *діючий*, *панічний*, що рятується, *стягальний* або *корисливий* (прагнення до пограбування), *демонстративний* (виявляється протест), *екстатичний* (дії, викликані ненавистю до когось), *конвенційний* (болільники на стадіоні, тобто реальні або уявні правила про норми), *експресивний* (виявлення спільних почуттів).

Водночас, найважливішими для розвитку суспільства та особистості є такі великі групи, як **етноси**. **Етнічна група** – стійка спільність, що історично склалася на певній території і якій властиві відносно стабільні особливості мови, спільні риси, неповторні якості, усвідомлення єдності і відмінності від інших утворень (самосвідомість етносу), відмінні від інших груп характеристики (спосіб життєдіяльності, традиції, норми, правила і звички, побут, матеріальна і духовна культура, метод господарсько-економічної діяльності, внутрішня формальна організація та ін.).

Дослідження психології етнічних груп започаткував В.Вундт. Для досліджень він брав міфи, звичаї, мову. Сучасна етнопсихологія для позначення компонентів психології етнічних груп використовує поняття «**національний характер**» (своєрідне, специфічне поєднання типових рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації; уявлення народу про себе, навколишній світ та форм реакцій на нього), «**національна самосвідомість**» (усвідомлення індивідами національної належності, специфічних рис власної нації, ставлення до національних цінностей), «**ментальність**» (своєрідний стан, рівень розвитку, спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь).

В Україні можна викремити кілька відносно самостійних етнічних типів, зосереджених у конкретних регіонах: у Закарпатті, Галичині, на Буковині та Східній Україні тощо. Етнічний характер мешканців кожного з цих регіонів формувався під впливом соціально-історичних, політичних, релігійних, мовних та інших умов. Перші спроби дати аналіз психічного складу українців як етносу

і як нації були здійснені ще в XVIII-XIX ст. у працях видатних представників української думки М.Костомарова, В.Липінського, Д.Чижевського, Ю.Липи, Ю.Кульчицького та ін. Більшість дослідників до типових рис українського національного характеру зараховують демократичність, волелюбність, емоційність, що виявляється у музичності, наближеності до природи, культурі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо.

Аналіз психологічних характеристик великих соціальних груп веде до постановки принципово важливого для соціальної психології питання: як саме елементи суспільної психології «взаємодіють» із психікою кожної окремої людини, яка входить до складу цієї групи? Дослідження того, яким чином соціальний досвід великої групи стає надбанням індивіда, не може бути виконане без урахування такої ланки у цьому ланцюзі, як мала група.

Мала група – це малочисельна за своїм складом соціальна група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і знаходяться у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним. З існуючої чисельності класифікацій малих груп найбільш поширеними є три: 1) поділ малих груп на “первинні” і “вторинні”; 2) поділ їх на “формальні” та “неформальні”; 3) поділ на “групи членства” і “референтні групи”.

Первинні групи – це такі групи, в яких індивід отримує перший досвід соціальної єдності. Вони характеризуються інтимними, особистісними, неформальними відносинами, безпосереднім спілкуванням, сталістю і малочисельністю. *Вторинні групи* – це сукупність людей, які опосередковано зв'язані загальною діяльністю. Вони утворюють соціальну структуру суспільства, в яку особистість втягнена лише частково як носій певної функції.

Формальні групи – це вид малих груп, поведінка і становище окремих членів яких строго регламентується.

Неформальні групи – це вид малих груп, який виникає на основі міжособистісних відносин, взаємних симпатій / антипатій.

Референтні групи – це такі об'єднання, які є для індивіда еталоном в оцінці ним власного соціального становища, дій, поглядів тощо.

Групи членства – це групи, норми та цінності яких не засвоюються індивідом, хоча він є членом цієї групи.

Мала група є складною системою спілкування та взаємин як між членами групи, так із середовищем, які визначають її структуру. Отже, **структура малої групи** – це сукупність зв'язків між членами групи. Основними сферами активності активності індивідів у малій групі є спільна діяльність і спілкування. На цій підставі виокремлюють *структуру зв'язків і відносин, породжених спільною діяльністю* (функціональних, організаційних, управлінських, економічних) і *спілкуванням* (комунікативних, емоційних, рольових, неформально-статусних).

Головними підходами до вивчення малих соціальних груп є: *соціометричний, соціологічний і «школа групової динаміки»*.

Соціометричний напрямок, що пов'язаний з ім'ям Дж. Морено, включає: 1) теорію вивчення малих груп, яка досліджує емоційні міжособистісні відносини і поширює свої висновки на великі соціальні групи та суспільство в цілому; 2) кількісне вимірювання емоційних відносин в малих групах; 3) систему методів лікування людей, проблеми і труднощі яких пов'язано з нестачею навичок поведінки в малих групах. Соціометрія використовується як метод дослідження, що дає можливість одержати кількісні характеристики групи; величину статусу кожної групи, наявність угруповань всередині групи; міру згуртованості або роз'єднання; дані про напружені або конфліктні діади, триади, мікрогрупи.

Соціологічний напрямок у вивченні малих груп пов'язано з традицією, яку було закладено експериментами Е.Мейо. Вивчаючи вплив різних факторів на підвищення продуктивності праці, він прийшов до відкриття ролі людського і групового факторів. В основі концепції Е.Мейо лежать наступні положення: 1) людина являє собою «соціальну істоту», яка орієнтована і включена в контекст групової поведінки; 2) жорстка ієрархія підпорядкованості і бюрократична організація несумісні з природою людини і її свободою; 3) керівники промисловості повинні орієнтуватися більшою мірою на людей, ніж на продукцію, що забезпечуватиме соціальну стабільність суспільства. Раціоналізація управління з врахуванням соціально-психологічних факторів трудової діяльності людей – основний шлях вирішення соціальних суперечностей.

Школа «групової динаміки» є найбільш психологічним напрямком дослідження малих груп, що пов'язано з ім'ям К.Левіна, який ввів поняття «групова динаміка», застосувавши його як по відношенню до індивідуальної, так і групової поведінки. Згідно з його поглядами, так само, як індивідуум та його оточення формують психологічне поле, так і група та її оточення формують соціальне поле. Соціальна поведінка виявляється всередині групи і визначається конкуруючими підгрупами, окремими членами, обмеженнями і каналами спілкування. Таким чином, групова поведінка в будь-який момент часу стає функцією загального стану соціального поля.

Тема 6. Поняття та процеси групової динаміки

Зміст теми

Проблема розвитку та динаміки малої групи. Поняття та процеси групової динаміки. Механізми групової динаміки: 1) механізми розвитку (ідіосинкразійний кредит лідера, нормативний вплив меншості, груповий конфлікт, ефекти поляризації і зсуву до ризику), 2) механізми стабілізації (конформність, сумісність і спрацьованість, згуртованість та стабілізації).

Поняття про групові норми. Функції групових норм. Нормативний та інформаційний впливи групи на індивіда. Вивчення механізмів засвоєння групових норм. Конформізм та конформність. Вплив меншості на групу. Концепція референтних груп особистості.

Поняття згуртованості в соціальній психології. Мала група як колектив. Міжособистісна сумісність. Групові конфлікти.

Індивідуальні та групові рішення. Групове завдання. Аналіз якості групових рішень. Групові деформації. Етапи прийняття рішення.

Поняття про лідерство і керівництво. Відмінності між функціями лідера та керівника. Теорії походження лідерства і керівництва. Типологія лідерства за Б.Паригінім, Л.Уманським. Характеристика авторитарного, демократичного та ліберального стилів лідерства.

Методичні поради

Поняття “**групова динаміка**” має такі значення:

- певний напрямок дослідження малих груп у соціальній психології (школа К.Левіна);
- певні методики, якими можна користуватися у вивченні малих груп, більшість із яких розроблено в школі К.Левіна;
- “групова динаміка”навідміну від статички означає сукупність тих динамічних процесів, які одночасно відбуваються в групі в якусь одиницю часу і які знаменують собою рух групи від стадії до стадії, тобто її розвиток.

Класифікація протилежно спрямованих взаємозалежних механізмів групової динаміки: **1) механізми розвитку** (ідіосинкразійний кредит лідера, нормативний вплив меншості, груповий конфлікт, ефекти поляризації і зсуву до ризику), **2) механізми стабілізації**: конформність, сумісність і спрацьованість, згуртованість.

Механізми групової динаміки зумовлюють дві протилежні тенденції — інтеграцію та диференціацію групи, що мають своїм наслідком нерівномірність її розвитку. Динамічні процеси важливо розглядати з двох сторін: по-перше, з точки зору утворення малої групи, по друге, з точки зору явищ групової життєдіяльності, які виникають у ситуації розвитку сумісної діяльності.

Способи утворення малої групи є досить різними, оскільки малі групи існують в різноманітних сферах суспільного життя. Найчастіше вони диктуються зовнішніми по відношенню до групи факторами, наприклад, умовами розвитку певної організації, в рамках якої виникає мала група. Тобто, мала група утворюється відповідно з потребами функціонування суспільства (наприклад, шкільний клас створюється у зв’язку з приходом дітей у систему освіти).

Питання **психологічних механізмів утворення малої групи** досліджується в соціальній психології двома шляхами. Перший передбачає аналіз механізму прийняття кожним членом групи уже існуючої групової ціннісно-нормативної системи. Ця проблема стосується “підключення” до групи нового члена і передбачає дослідження феномена тиску групи на

індивіда. Другий шлях передбачає аналіз процесу створення групових норм та цінностей за умови одночасного вступу в групу багатьох індивідів та наступне все більш повне прийняття цих норм, сприйняття всіма членами групи групових цілей. В цьому випадку аналіз психологічного механізму утворення групи здійснюється в плані вивчення групової згуртованості.

Феномен групового тиску в соціальній психології отримав назву конформізму. **Конформізм** – це пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку речей, пануючої думки тощо. Конформізм полягає не просто в тому, що індивід діє так само, як всі, але в тім, що він піддається впливові загальної дії, тобто, він поводиться не так, як це було б, коли б він був наодинці. **Конформність** констатується там і тоді, де і коли фіксується наявність конфлікту між думкою індивіда і думкою групи та подолання цього конфлікту на користь групи.

Американськими соціальними психологами було здійснено ряд експериментів, в яких вивчалися особливості та закономірності конформізму. Експерименти М.Шеріфа, С.Аша, С.Мілграма вважаються класичними. В їх основі – метод “підставної групи”.

У соціальній психології виділяється два види впливу групи на індивіда: нормативний і інформаційний. **Інформаційний вплив** здійснюється в ситуації, коли людина прагне отримати деяку інформацію, нестачу якої вона відчуває, для створення особистої стратегії поведінки. Коли потреба в такій інформації стає особливо гострою, поведінка інших буде цінним джерелом інформації.

Нормативний вплив – це вплив на особистість соціальних (групових) норм в ситуації, коли вона змушена підпорядковуватись цим нормам, щоб бути прийнятою, а не відкинутою суспільством (групою).

Теорія соціального поштовху досліджує характеристики групи і умови, за яких люди більш за все схильні підпорядковуватись нормативному соціальному впливу. Згідно цієї теорії імовірність того, що індивід стане звертати увагу на нормативний вплив, що виходить від інших людей, залежить від трьох факторів: сили групи, тобто того, наскільки важливою для індивіда є дана група людей; безпосереднього впливу, тобто того, як близько в часі та просторі розташована до індивіда група, яка намагається впливати на нього; чисельність, тобто кількості людей, що входять у дану групу.

Соціальний вплив на індивіда може здійснювати і меншість членів групи. Вплив меншості в соціальній психології розглядається як інформаційний тиск. Чисельна меншість фактично може бути “більшістю”, якщо вона здатна нав’язати свої оцінки, думки, уявлення іншим членам групи.

У соціальній психології досліджуються умови, за яких меншість впливає на групу. Цими умовами є: послідовність у відстоюванні своєї позиції; упевненість у собі і в своїй позиції; наявність “відступників” з боку більшості.

Важливою стороною проблеми формування та розвитку малої групи є проблема групової згуртованості. **Групова згуртованість** – це процес формування особливого тиску зв’язків у групі, що дозволяють зовнішньо

задану структуру перетворити в психологічну спільноту, в системний психологічний організм, який функціонує за своїми особливими законами. Мала група, яка розглядається як вищий рівень розвитку групи, що характеризується високою згуртованістю, єдністю ціннісно-нормативної орієнтації, глибокою ідентифікацією і відповідальністю за результати сумісної групової діяльності, визначається поняттям “**колектив**”.

Підходи до дослідження згуртованості у вітчизняній соціальній психології спираються на ідею про те, що головним інтегратором групи є сумісна діяльність її членів. Цей підхід найліпше представлено в “теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків” О.В.Петровського.

Групова згуртованість пов'язана із *міжособистісною сумісністю*, тобто взаємним прийняттям партнерів зі спілкування й спільної діяльності, яке базується на подібності та взаємній доповнюваності соціально-психологічних та індивідуально-психологічних характеристик – мотивів, інтересів, установок, характерів, темпераментів тощо. У ролі критерію міжособистісної сумісності виступає суб'єктивна задоволеність партнерів процесом і результатами взаємодії, яка супроводжується взаєморозумінням, взаємоповагою, взаємними симпатіями, виникненням впевненості в позитивності контактів.

В будь-якій групі конфлікти є невід'ємним аспектом буття. Конфлікт означає зіткнення різноспрямованих інтересів, цілей, позицій, думок чи поглядів учасників взаємодії. Залежно від ситуації та діючих сторін виокремлюють такі різновиди конфліктів: *міжособистісні, міжгрупові, міжнаціональні, організаційні, міждержавні, внутрішньоособистісні*.

Залежно від впливу конфлікту на розвиток групи виокремлюють такі їх типи: **конструктивні** (сприяють підвищенню ефективності діяльності групи за рахунок перебудови її структури та функцій, формування нових зв'язків, перерозподілу ролей), **стабілізуючі** (спрямовані на збереження існуючих у групі норм, їх закріплення) та **деструктивні** (спрямовані на дестабілізацію, руйнування норм, поглиблення протистояння членів групи). До **функцій** конфлікту вчені відносять **руйнівну** (емоційна напруженість, психічні травми, порушення закону, дисципліни), **конструктивну** (подолання труднощів, криз, підвищення рівня організованості), **діагностичну** (розуміння причин протистояння, мотивів його учасників).

Серед способів розв'язання міжособистісних конфліктів соціальні психологи виділяють наступні: **унікнення** (людина намагається не потрапити в ситуацію, яка провокує зіткнення суперечностей), **приспонування** (стримування своїх емоцій, поступлення своїми інтересами), **суперництво** (спроба примусити іншу сторону будь-що прийняти свою точку зору), **компроміс** (взаємні поступки), **співробітництво** (пошук рішення, що задовольняє інтереси усіх сторін).

До динамічних процесів малої групи відноситься також і процес прийняття **групового рішення**. Теоретичною основою проблеми групового рішення є питання порівняння цінності групових та індивідуальних рішень: групові

рішення більш раціональні, обговорення у групі дає змогу краще і повніше оцінити альтернативи і обрати ефективнішу; групові рішення більш демократичні – члени групи поділяють відповідальність за виконання прийнятого рішення; груповий принцип прийняття рішень підвищує ймовірність їх виконання, оскільки група включається до процесу їх реалізації.

Серед змінних процесу прийняття групового рішення завдання посідає важливе місце, оскільки воно може визначатися як джерело і об'єкт цього процесу. Під **стандартним груповим завданням** розуміють завдання з чітко встановленими характеристиками, які легко видозмінюються залежно від цілей дослідження тих чи інших аспектів групової поведінки.

Важливо враховувати вплив характеристик завдання на груповий процес. Вчені використовували три **типи групових завдань** при дослідженні груп: **продуктивний, дискусійний та проблемний**. Було показано, що розв'язання проблемних завдань характеризувалось значною орієнтацією на дію, продуктивних – значним рівнем оригінальності висунутих ідей, а дискусійних завдань – високою мірою включеності досліджуваних в обговорення питання.

Таким чином, прийняття рішення – це процес, що включає певну послідовність взаємозалежних етапів: **діагностика проблеми** – виявлення, усвідомлення та визначення проблеми, **формулювання обмежень і критеріїв прийняття рішень** – об'єктивне оцінення, які обмеження (чинне законодавство, нестача ресурсів, кваліфікація підлеглих, їхня кількість, наявні повноваження) існують, як вони впливатимуть на розв'язання проблеми, **визначення альтернатив** – визначаються та формулюються можливі альтернативні шляхи розв'язання проблеми, **оцінка альтернатив** – здійснюється на підставі критеріїв прийняття рішення (II етап), **прийняття рішення (вибір альтернативи)** – обирається альтернатива з найбільш прийнятними наслідками. Цінність прийнятого рішення стає очевидною, тільки після його реалізації. Тому необхідна наявність зворотного зв'язку – системи оцінки та контролю наслідків прийнятого рішення, його коригування.

Проблеми прийняття групових рішень пов'язані з розробкою технологій прийняття ефективних рішень. Найбільш дослідженою є техніка проведення дискусій, яка відбувається перед прийняттям групового рішення. Отже, групова діяльність підвищує якість рішення. Але під час дискусії у групі можуть виникати **деформації** (помилки, розбіжність думок), які знижують якість рішення. В 70-х роках ХХ ст. було описано феномен, який отримав назву **"групомислення"**. Групомислення погіршує якість прийняття рішення до межі нижчої за усереднене. Феномен групомислення виникає тоді, коли збереження єдності та солідарності групи вважається членами групи більш важливим, ніж реалістичний погляд на речі.

Дослідження процесу прийняття групового рішення виявило також **феномен поляризації**, який полягає в тім, що в процесі вироблення значущого для групи рішення відбувається своєрідна екстремізація групової думки: вона тяжіє до крайніх значень, а кількість середніх, проміжних рішень скорочується.

Окремим випадком групової поляризації є **феномен зрушення до ризику**, який виявляється в тому, що загальноприйняте групове рішення виявляється більш ризикованим порівняно з усередненим.

Процеси інтеграції групи пов'язано з феноменом “**лідерства**”. Поняття “лідерство” пов'язано з поняттям “керівництва”. На відміну від лідера **керівник колективу** завжди виступає посередником соціального контролю адміністративно-державної влади. **Лідер** - це член групи, що добровільно приймає на себе значно більшу міру відповідальності у досягненні групових цілей, ніж того вимагають формальні приписи або загальноприйняті норми.

У соціальній психології існує декілька точок зору на природу і сутність лідерства. Одна з них – “теорія рис” - обґрунтовує висування лідерів їх особистісними якостями. Інша – “ситуаційна теорія” - обґрунтовує ініціативну поведінку особистості потребами соціальної ситуації, що склалася.

Активне дослідження проблеми лідерства розпочалося після відомих експериментів К.Левіна, який вивчав “стиль лідерства” - систему прийомів впливу лідера на групу. К.Левін виділив такі ***стили лідерства***: *авторитарний, демократичний і анархічний (ліберальний)*. Ця типологія стилів лідерства у вітчизняній соціальній психології є найбільш поширеною.

Тема 7. Загальна характеристика прикладної соціальної психології

Зміст теми

Прикладна соціальна психологія як соціальна діяльність. Відмінність понять „прикладна соціальна психологія”, „соціальна робота”, „соціальна допомога”, „соціально-психологічна допомога”. Предмет, структура та завдання прикладної соціальної психології.

Напрями розвитку прикладної соціальної психології. Особливості прикладних досліджень у соціальній психології

Методичні поради

Прикладний аспект соціальної психології полягає в застосуванні принципів, методології, теоретичних соціально-психологічних знань для розв'язання конкретних практичних завдань у політиці, економіці, сферах виховання, навчання тощо.

Структура прикладної соціальної психології представлена двома аспектами: як соціальна практика і як теорія. *До практичного аспекту* прикладної соціальної психології належать такі напрями: соціально-психологічна діагностика; соціально-психологічне консультування; соціально-психологічний вплив або застосування соціально-психологічних технологій; надання соціально-психологічної допомоги. Предмет прикладної соціальної психології складається саме із закономірностей психодіагностики, консультування й застосування психотехнологій у сфері соціально-психологічних явищ. При цьому предмет соціально-психологічної діагностики містить постановку діагнозу. Йдеться про визначення конкретних

характеристик соціально-психологічних явищ за допомогою готових методик і процедур. Предмет соціально-психологічного консультування охоплює спілкування психолога-консультанта з клієнтом чи групою людей з метою встановлення діагнозу, надання кваліфікованої психологічної допомоги тощо. Нарешті предмет психотехніки — це соціальні зміни в організації, особистісне і професійне зростання індивіда, підвищення продуктивності груп у результаті використання різних психотехнологій.

Теоретична основа функціонування прикладної соціальної психології містить конструювання як загальної (принципів і феноменології), так і часткової теорії діагностування, консультування й соціально-психологічного впливу.

З урахуванням сфер застосування прикладної соціальної психології (у рамках соціальної практики, у сфері освіти, в галузі теорії) виокремлюють її **функції**:

- у сфері соціальної практики: розв'язання конкретних проблем. Такі функції регламентуються нормативними актами, передусім положенням про психологічну службу, лабораторію, функціональними обов'язками практичних психологів;

- у галузі освіти: професійна підготовка практичних соціальних психологів і популяризація соціально-психологічного знання;

- у сфері теорії: якісне наукове обслуговування прикладної соціальної психології, діяльності практиків.

Завданням прикладної соціальної психології як теорії є якісне наукове обслуговування соціальної практики, методичне забезпечення професійної діяльності практичного соціального психолога. Водночас завдання самого практичного психолога впливають із його функціональних обов'язків.

Прикладні соціально-психологічні дослідження можуть бути трьох видів:

- *описовий* - це найпростіший і найдоступніший тип вивчення реальності. Своім призначенням він має на меті отримання емпіричної інформації про соціально-психологічні явища і проблеми;
- *аналітичний* - його завдання полягає в побудові емпіричної моделі соціально-психологічного явища;
- *оцінний* складається із сукупності моделей і засобів, котрі дають змогу оцінити кінцевий результат цілеспрямованого втручання в соціальні процеси.

Виокремлення різновидів на практиці дещо умовне й потрібне лише для детальнішого вивчення феномену, яким є соціально-психологічне дослідження.

Будь-яке соціально-психологічне дослідження — це втручання дослідника в реальне життя групи та її окремих членів, у реальні стосунки й умови життєдіяльності. І прихід психолога не повинен порушувати цей природний процес взаємин і діяльності. Принцип “Не нашкодь!”, прийнятий серед лікарів, обов'язковий і тут.

Тема 8. Основні сфери застосування прикладної соціальної психології

Зміст теми

Сім'я як мала соціальна група. Типи сімей. Функції сім'ї. Сім'я як об'єкт соціально-психологічних досліджень. Вивчення дошлюбних факторів, які впливають на стабільність шлюбу. Психологічні моделі шлюбного вибору. Соціально-психологічні проблеми сімейного життя.

Причини сучасної організованої злочинності. Напрями діяльності злочинних груп. Класифікація злочинних груп. Форми злочинної діяльності. Конфлікти в злочинних групах.

Методичні поради

З точки зору соціальної психології **сім'я** являє собою соціальну групу, яка відповідає нормам і цінностям певного суспільства, об'єднана сукупністю міжособистісних контактів, що формуються у спільній взаємодії і впливі один на одного.

Класифікують сім'ї за різними ознаками: *кількість шлюбних партнерів* (моногамна, полігамна), *кількість поколінь, представлених у сім'ї* (складна, нуклеарна, бінуклеарна), *кількість батьків* (повна, неповна), *кількість дітей, вік подружжя* (молодіжна, молода, середнього подружнього віку, старшого подружнього віку, літня), *стиль взаємодії спілкування* (авторитарна, демократична, ліберальна, ситуативна, зріла, проблемна), *спосіб розв'язання сімейних проблем* (конструктивна, деструктивна) тощо.

Водночас, сім'я виконує певні **функції** у суспільстві з точки зору суспільства й індивіда: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, економічна, сфера первинного соціального контролю, сфера духовного спілкування, соціально-статусна, сфера дозвілля, емоційна, сексуальна тощо.

Важливим соціально-психологічним аспектом у вивченні сім'ї є аналіз **чинників, що впливають на стабільність майбутнього шлюбу та на подружні стосунки власне сімейного життя**. Щодо дошлюбних чинників, які впливають на стабільність шлюбу, то вітчизняні й зарубіжні дослідники виокремлюють передусім такі, що прямо корелюють із стабільністю шлюбу (вища освіта чоловіка, соціальний статус родини, позитивна оцінка респондентами успішності сімейного життя батьків, тривалість дошлюбного знайомства, залицяння, взаємне позитивне перше враження один про одного, період залицяння — рік і більше, ініціатива про укладання шлюбу з боку чоловіка, весільні святкування) і ті, що обернено корелюють із стабільністю шлюбу (ранній чи пізній вік вступу в шлюб, більш висока освіта дружини, аніж чоловіка, виховання в неповній сім'ї, нестійкість стосунків у період знайомства, наявність дошлюбної вагітності, негативне ставлення батьків до шлюбу).

Стосовно власне сімейного життя, яке асоціюється з **народженням дітей**, їх вихованням, зародженням і розвитком подружніх стосунків, то тут також **виокремлюють дві групи чинників**: ті, що прямо корелюють із стабільністю шлюбу (високі репродуктивні установки жінок, наявність у родині голови,

спільне прийняття основних сімейних рішень, проведення подружжям разом вільного часу, подібність сімейних цінностей, низька конфліктність у різних сферах життя, висока адекватність сприйняття подружжям один одного), і такі, що обернено корелюють із стабільністю шлюбу (вживання алкоголю чоловіком, розбіжність в установках подружжя на професійну діяльність дружини й характер верховодства в сім'ї, обмеженість спілкування, відсутність адаптивної поведінки та установок подружжя, незадоволеність сексуальними стосунками, відсутність довіри й підтримки з боку чоловіка чи дружини).

В цілому, вивчаючи моральний, соціально-психологічний потенціал сім'ї, слід наголосити на його надзвичайній суперечливості, зумовленій сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників. Ці чинники в основному продукуються особливостями соціально-економічної і політичної ситуації в суспільстві, а також особливостями соціально-психологічної і психолого-педагогічної ситуації в сім'ї.

Злочинність – це соціальне явище, яке виникає як результат деформації соціальних відносин, порушення діяльності соціальних інституцій, спільнот і особистості. Дослідження вітчизняних вчених (В.Андросюк, Л.Казміренко, М.Костицький, С.Тарарухін та ін.) свідчать, що найважливішими **причинами** сучасної **організованої злочинності** в Україні є такі **види деформацій**, як *деформація інституцій влади* (виявляється в невиконанні державою передусім через зрощування владних ікримінальних структур своїх функцій щодо забезпечення законності); *деформація соціальних відносин та інституцій* (виникає як результат помилок під час проведення реформ); *деформація правоохоронних органів* (виявляється в незадовільному виконанні своїх функцій); *деформація суспільства* (ерозія культури, соціальних цінностей, правовий нігілізм, конфліктна ситуація в країні через значну відмінність між матеріальним станом різних соціальних верств, безробіття, втрата моральності, духовних цінностей).

Результати досліджень показують, що на рівень злочинності впливають не стільки самі об'єктивні (зокрема економічні) причини, як їх сприйняття індивідами й групами людей, ставлення до них.

Класифікують злочинні групи за різними ознаками. Згідно з кримінально-правовою теорією і практикою виокремлюють організовані злочинні групи, банди та ін. **За ступенем організованості** злочинні групи поділяють на примітивні злочинні групи, злочинні зграї, організовані злочинні групи, злочинні організації. Кожна злочинна група має властиві для неї групову організацію, групову динаміку, функціональний розподіл групових ролей і соціометричних статусів її членів. Примітивна злочинна група не має суворої ієрархічної будови (вуличні грабіжники, квартирні злодії, групи неповнолітніх правопорушників).

Організована злочинна група має високий рівень саморегуляції та ієрархічну структуру, яка передбачає високий рівень управління, керівництва, підкорення й розподілу функцій між злочинцями (*лідер, елітарна група,*

мозковий центр – ядро групи, система зв'язків, служба безпеки, розвідки, контррозвідки, бойовики).

Водночас, **чинники, що сприяють формуванню злочинних груп, визначаються** неможливістю здійснити злочин самотійно, без об'єднання, складністю діяти інакше; спільністю злочинних інтересів; особистими симпатіями, неформальними зв'язками і стосунками; загальними нормами поведінки, спільними переконаннями; наявністю можливості впливу осіб зі злочинним досвідом тощо.

Загальними ознаками організованих злочинних груп є: *організованість* (наявна сувора ієрархічна структура, жорстка дисципліна, підкорення нижчої ланки влади вищій, централізація влади в руках одного чи кількох членів групи); *стійкість* (довготривалий і стійкий злочинний зв'язок; організація групи для заняття злочинами як професійною діяльністю протягом певного часу); *створення грошових фондів для потреб злочинної групи*; *згуртованість* (ступінь зв'язку, єдності членів угруповання. Детермінанти згуртованості – мотиваційна основа згуртованості членів, що охоплює й сукупність їхніх корисних особистих інтересів і потреб); *корумпованість* (виражається у створенні системи зв'язків із суддями, поліцейськими, політичними діячами тощо); *захищеність* (ретельне планування діяльності з мінімальним ризиком проведення злочинних операцій, їх наслідків).

Форми злочинної діяльності організованих груп поділяються на рекет, проституцію, контрабанду наркотиків тощо. Особливість функціонування злочинної групи полягає в поступовому розширенні сфери її діяльності в часі і просторі, збільшенні кількості скоєних злочинів, переходу до тяжких злочинів. Розширення злочинної діяльності формує психологічну й функціональну структури злочинної групи. Спостерігається закономірність: з удосконаленням психологічної структури вдосконалюється її функціональна структура і навпаки. І чим вищим є рівень розвитку групи, тим виразніше виступає її внутрішня **психологічна структура** (*група стає згуртованою, її склад стабілізується, діяльність стає цілеспрямованою*). Паралельно створюється й розвивається **функціональна структура** групи (*визначаються ролі учасників групи: лідер, відповідальні організатори, виконавці, опозиціонери*).

Зазначені особливості формування, становлення, розвитку й функціонування злочинних груп можуть бути використані працівниками правоохоронних органів для впливу на них та подальшого знищення.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Концепція, яка отримала назву «психологія народів», пов'язане з іменами:

- а) Г.Лебон, Г.Тард, З.Фрейд;
- б) М.Лацаруса та Г. Штейнталя;
- в) Л.Уорда та Ф. Гіддінгса.

2. Метод якісно-кількісного аналізу документів:

- а) метод соціометричних вимірювань;
- б) контент-аналіз;
- в) метод опитування.

3. Про яке соціально-психологічне явище йдеться в такому висловлюванні: “Коли люди відчувають утруднення у зв'язку з необхідністю радикально змінити свої установки, їм доводиться шукати різні шляхи, щоб звільнитися від неспокою та невідповідальності між їхніми установками й поведінкою, якої вимагає така ситуація...”? :

- а) соціальна інгібіція;
- б) когнітивний дисонанс;
- в) соціальна фасилітація.

4. Хто з учених займався експериментальним дослідженням феномену соціальної фасилітації? :

- а) Е.Торнайд, Дж. Морено, Д.Мід;
- б) Н.Тріплетт, В.Меде, Ф.Олпорт.
- в) З.Фрейд, К.Юнг.

5. Процес соціалізації розгортається в трьох сферах, які тісно взаємопов'язані. Це:

- а) емоційно-вольова, пізнавальна, особистісні властивості;
- б) діяльність, спілкування, поведінка;
- в) діяльність, спілкування, самосвідомість.

6. До невербальних засобів комунікації відносяться:

- а) візуальний контакт, оптико-кінетична, пара та екстралінгвістична системи, простір і час;
- б) мова.

7. Механізм взаєморозуміння, що означає емоційне сприйняття внутрішнього світу іншої людини – це:

- а) емпатія;
- б) ідентифікація;

в) рефлексія.

8. Про який засіб соціально-психологічного впливу йдеться: “...Багаторазове повторення емоційного впливу, яке знаходить прояв у несвідомій схильності індивіда до певних психічних станів...”:

- а) наслідування;
- б) навіювання;
- в) зараження.

9. З яким із механізмів психологічного захисту найбільше спільних рис у феномена каузальної атрибуції:

- а) проекція;
- б) сублімація;
- в) регресія.

10. Доповніть твердження: “ _____ – це відносно об’єктивне уявлення про людей, з якими у Вас були обмежені контакти...”.

- а) стереотип;
- б) установка;
- в) рефлексія.

11. Концепція, яка отримала назву «психологія мас», пов’язане з іменами:

- а) Г.Лебон, Г.Тард, З.Фрейд;
- б) М.Лацаруса та Г. Штейнтала;
- в) Л.Уорда та Ф. Гіддінгса.

12. Метод вимірювання міжособистісних взаєностосунків у групі:

- а) метод опитування;
- б) контент-аналіз;
- в) метод соціометричних вимірювань.

13. Сутність якої теорії відображає такий вислів: “Особистість живе і розвивається в психологічному полі предметів і явищ (у тому числі й інших людей), які її оточують і мають певний заряд (валентність). Впливаючи на людину, ці предмети формують у неї певні потреби, до задоволення яких людина прагне...”?

- а) теорія навчання;
- б) теорія інстинктів соціальної поведінки;
- в) теорія “поля”.

14. Г.М.Андрєєва визначає такі компоненти спілкування:

- а) комунікативний, інтерактивний, перцептивний;
- б) когнітивний, афективний, поведінковий;

в) діяльність, спілкування, самосвідомість.

15. Дії, які сприяють організації ефективної спільної діяльності:

- а) кооперація, згода, співробітництво;
- б) конфлікт, опозиція, пристосування;
- в) кооперація, конкуренція.

16. Механізм взаєморозуміння, що означає уподібнення себе до іншої людини – це:

- а) емпатія;
- б) ідентифікація;
- в) рефлексія.

17. Про яке соціально-психологічне явище йдеться: “...Здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей, що передбачає суб’єктивне сприйняття іншої людини, проникнення в її внутрішній світ, розуміння її переживань, думок, почуттів...”:

- а) емпатія;
- б) ідентифікація;
- в) рефлексія.

18. Про який соціально-психологічний феномен йдеться: “...Зміна поведінки чи переконань у результаті реального чи уявного тиску групи”:

- а) соціальна фасилітація;
- б) соціальна адаптація;
- в) конформізм.

19. Яке з наведених словосполучень за своїм змістом найближче до поняття «атракція»:

- а) міжособистісний потяг;
- б) стереотипне сприйняття;
- в) активізація групової діяльності.

20. Механізми соціалізації, такі як навіювання, зараження, наслідування, ідентифікація, є:

- а) усвідомленими;
- б) неусвідомленими;
- в) усвідомленими та неусвідомленими, залежно від віку.

21. Місце індивіда в системі міжособистісних відносин у групі чи суспільстві, його права, обов’язки та привілеї - це:

- а) соціальна роль;
- б) позиція;

в) статус.

22. *Стійка система ставлення людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках – це:*

- а) соціальна роль;
- б) позиція;
- в) статус.

23. *Цілісний стан особистості, вироблена на основі досвіду готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації, вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби – це:*

- а) установка;
- б) позиція;
- в) статус.

24. *Компоненти структури установки особистості:*

- а) комунікативний, інтерактивний, перцептивний;
- б) когнітивний, афективний, поведінковий;
- в) діяльність, спілкування, самосвідомість.

25. *Поняття, які співвідносяться із соціальною установкою у вітчизняній психології:*

- а) стереотип, каузальна атрибуція, рефлексія;
- б) відношення, позиція, особистісний досвід;
- в) виховання, розвиток.

Відповіді:

№ питання	Правильна відповідь
1.	б.
2.	б.
3.	б.
4.	б.
5.	в.
6.	а.
7.	а.
8.	в.
9.	а.
10.	а.
11.	а.
12.	в.
13.	в.

14.	a.
15.	a.
16.	б.
17.	a.
18.	в.
19.	a.
20.	б.
21.	в.
22.	б.
23.	a.
24.	б.
25.	б.

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ДЕРЖАВНОГО ЕКЗАМЕНУ

1. Структура та категорії соціальної психології, взаємозв'язок з іншими галузями психології.
2. Предмет соціальної психології. Розуміння предмета соціальної психології протягом історії.
3. Методологічні основи соціально-психологічного дослідження.
4. Спостереження як метод соціально-психологічного дослідження.
5. Експеримент як метод соціально-психологічного дослідження.
6. Опитування як метод соціально-психологічного дослідження.
7. Тестування як метод соціально-психологічного дослідження.
8. Соціометричний метод дослідження.
9. Метод вивчення документів. Контент-аналіз.
10. Становлення соціально-психологічних ідей в надрах інших дисциплін.
11. Формування соціальної психології як самостійної описової дисципліни.
12. Соціально-психологічна концепція XIX ст. «Психологія народів».
13. Соціально-психологічна концепція XIX ст. «Психологія мас».
14. Соціально-психологічна концепція XIX ст. «Інстинктів соціальної поведінки».
15. Експериментальний етап розвитку соціальної психології.
16. Розвиток соціальної психології в колишньому Радянському Союзі та в Україні.
17. Поняття про спілкування. Головні підходи до виділення функцій спілкування.
18. Структура спілкування.
19. Розвиток спілкування в онтогенезі.
20. Спілкування як обмін інформацією.
21. Спілкування як взаємодія.
22. Структура взаємодії: позиції учасників взаємодії, ситуації взаємодії, стиль спілкування в процесі взаємодії.
23. Типи взаємодії.
24. Кооперація як вид взаємодії.
25. Конкуренція як вид взаємодії.
26. Засоби комунікації.
27. Вербальна комунікація.
28. Невербальна комунікація.
29. Бар'єри спілкування.
30. Поняття про соціальну перцепцію.
31. Механізми взаєморозуміння: ідентифікація, емпатія.
32. Механізми взаєморозуміння: рефлексія, атракція.
33. Ефекти міжособистісної перцепції.
34. Вплив установки на процес сприйняття іншої людини.
35. Точність міжособистісної перцепції.

36. Формування першого враження про людину.
37. Поняття про каузальну атрибуцію та її помилки.
38. Психологічні способи впливу в процесі спілкування.
39. Зараження як спосіб впливу. Паніка.
40. Навіювання як спосіб впливу.
41. Наслідування як спосіб впливу.
42. Мода як спосіб впливу.
43. Переконання як спосіб впливу.
44. Маніпулювання як спосіб впливу.
45. Проблема соціалізації індивіда.
46. Сфера соціалізації.
47. Механізми соціалізації.
48. Стадії соціалізації.
49. Статус особистості як показник становища у групі.
50. Позиція як інтегральна система вибіркового відношення особистості.
51. Соціальна роль як реалізація статусу і позиції особистості.
52. Установка як центральний елемент позиції особистості.
53. Структура соціальної установки.
54. Функції соціальної установки.
55. Поняття про групи. Головні ознаки групи.
56. Класифікація груп.
57. Головні характеристики великих соціальних груп.
58. Методи дослідження великих соціальних груп.
59. Психологічні особливості великих неорганізованих груп.
60. Психологічні особливості етнічних груп.
61. Психологічні особливості українського національного характеру.
62. Поняття про малу групу та її ознаки.
63. Історія досліджень малої соціальної групи.
64. Головні підходи до вивчення малої соціальної групи.
65. Соціометричний напрямок вивчення малих соціальних груп.
66. Соціологічний напрямок вивчення малих соціальних груп.
67. Школа «групової динаміки».
68. Класифікація малих соціальних груп.
69. Сім'я як мала соціальна група.
70. Соціально-психологічні особливості злочинних спільнот і груп.
71. Поняття про групову динаміку та її механізми.
72. Групові норми та нормоутворення. Поняття соціального контролю.
73. Утворення та розвиток малої групи.
74. Феномен групового тиску. Конформізм і конформність.
75. Нормативний та інформаційний соціальні впливи.
76. Вплив меншості на групу.
77. Експерименти С.Аша.
78. Експерименти С.Мілграма.

79. Концепція референтних груп особистості.
80. Групова згуртованість.
81. Міжособистісна сумісність.
82. Поняття про конфлікт. Способи реагування на конфлікт.
83. Індивідуальні та групові рішення.
84. Етапи прийняття групового рішення.
85. Аналіз якості групових рішень. Групові деформації.
86. Типи групових завдань. Методи обговорення, вирішення групових завдань.
87. Поняття про лідерство та керівництво.
88. Теорії походження лідерства.
89. Стили лідерства та керівництва.
90. Предмет і завдання прикладної соціальної психології.

РОЗДІЛ 3 ЗАХИСТ БАКАЛАВРСЬКОЇ РОБОТИ

3.1. Структура бакалаврської роботи

Бакалаврська робота містить результати проведення психологічного теоретико-емпіричного дослідження з визначеної теми. Вона складається переважно з двох (трьох)² розділів і має наступну орієнтовну структуру:

ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. НАЗВА РОЗДІЛУ

1.1. Назва параграфа

1.2. Назва параграфа

І т.д.

Висновки до розділу

РОЗДІЛ 2. НАЗВА РОЗДІЛУ

2.1. Назва параграфа

2.2. Назва параграфа

Висновки до розділу

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

3.2. Етапи теоретико-емпіричного дослідження та результати роботи

Проведення дослідження здійснюється поетапно та передбачає отримання на кожному з етапів результатів роботи, що представлено у таблиці:

<u>ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ</u>	<u>РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ</u>
1. Визначення теми та методологічного апарату дослідження (об'єкта, предмета, мети, завдань, методів, емпіричної бази).	<u>Вступ</u>
2. Орієнтовне визначення змісту роботи.	<u>Зміст роботи</u>

² За наявності формуючого етапу дослідження.

3. Теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми. Підготовка I розділу роботи.	Конспекти першоджерел. Список використаних джерел. <u>I розділ роботи</u>
4. Підготовка матеріалів для емпіричного дослідження. Організація емпіричного дослідження.	Методики (методи) дослідження. Матеріали для проведення емпіричного дослідження
5. Проведення емпіричного дослідження.	Дані емпіричного вивчення психічних явищ
6. Обробка емпіричних даних та їх аналіз. Підготовка II розділу роботи.	<u>II розділ роботи</u>
7. Оформлення роботи	<u>Бакалаврська робота</u>

Отже, поетапне проведення дослідження передбачає підготовку матеріалів до кожного структурного компонента бакалаврської роботи. Наведемо загальні вимоги до її змістового наповнення.

3.3. Вимоги до змістового наповнення бакалаврської роботи

Титульний аркуш роботи оформляється відповідно до визначених вимог – див. **Додаток А**.

Зміст подається на початку роботи. У своєму переліку він містить вступ, найменування та номери усіх розділів, параграфів, підпараграфів, висновки до розділів та загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

Вступ містить обґрунтування актуальності теми, визначення мети, завдань, гіпотези, об'єкта, предмета, методів дослідження, емпіричної бази.

Мета складається з вказівки кінцевого результату дослідження (на що в цілому воно спрямовується), його об'єкта (чи предмета) та шляху досягнення кінцевого результату.

Завдання відображають поетапність дослідження проблеми і слугують досягненню поставленої мети.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для вивчення.

Предмет міститься в межах об'єкта, тобто є часткове від нього. Саме предмет визначає тему дослідження.

Методи дослідження визначаються відповідно до визначених об'єкта, предмета та поставлених завдань. Наводяться загальнонаукові (теоретичні та емпіричні) та конкретнонаукові методи, конкретні методики психологічного дослідження, методи обробки емпіричних даних. При цьому методи та методики дослідження вказуються відповідно до поставлених завдань («Для розв'язання першого завдання використовувались...») та досліджуваних явищ («Для вивчення тривожності використовувалась методика...»).

В емпіричній базі вказується, де проводилось дослідження, яка категорія осіб вивчалася, у якій кількості, дається характеристика вибірки.

Розділи (параграфи, підпараграфи, пункти) складають основну частину роботи. Кожний розділ починається з нової сторінки та завершується висновками, а основна частина в цілому – загальними висновками.

Розділ I є теоретичним, він містить результати теоретичного вивчення проблеми. У формі аналізу літературних джерел з обов'язковим посиланням на їх авторів (і відповідні джерела зі Списку використаних джерел, наприклад [5]) послідовно розкривається суть проблеми, аспекти та питання її вивчення, з'ясовуються основні поняття, їх суть, висвітлюються та аналізуються існуючі дослідження з проблеми. Завершується розділ формулюванням висновків щодо суті виявленого. При цьому послідовно формулюються висновки щодо змісту розглянутих у параграфах питань, розкривається зміст ключових понять.

Розділ II присвячений емпіричному дослідженню проблеми, що має констатуючий характер (отримання даних щодо наявних проявів психічного у досліджуваних). У другому розділі, у *першому параграфі*, визначаються завдання емпіричної частини дослідження, по можливості - концептуальні засади дослідження та обґрунтовується методика дослідження (визначаються досліджувані явища, їх суть, параметри вивчення, обґрунтовується їх розуміння), представляється методика дослідження.

Визначена для всього емпіричного етапу дослідження методика містить опис організації проведення дослідної роботи, сукупності методів, конкретних методик отримання емпіричних даних. В цілому її зміст відповідає на питання: яким чином, завдяки чому та у якій послідовності проводилось вивчення досліджуваного явища? У методиці послідовно, відповідно до завдань, необхідності вивчення певних явищ, представляється кожний використаний метод та конкретна психологічна методика. При цьому визначається мета їх використання, назва, джерело, матеріали та обладнання, суть та процедура проведення, фіксації та обробки емпіричних даних).

Другий параграф другого розділу присвячений висвітленню результатів дослідження та їх аналізу. У ньому наводяться отримані кількісні дані щодо досліджуваного явища, які в узагальненому вигляді можуть представлятися у вигляді таблиць, рисунків (графіків, діаграм, процентільних кривих тощо). Як правило, первинні (сирі) емпіричні дані наводяться у додатках. Кількісні дані

можуть підлягати подальшій кількісній їх обробці (кореляційний, факторний аналіз тощо). Усі отримані кількісні дані підлягають якісному аналізу. Завершується розділ висновками щодо результатів вивчення кожного досліджуваного явища та теми загалом.

Ш розділ (не є обов'язковим), як правило, присвячений формуючому етапу дослідження, який передбачає цілеспрямований вплив з метою досягнення певних змін у прояву чи становленні досліджуваного явища у людини. У першому параграфі розділу Ш, після визначення завдань цього етапу, обґрунтовується та представляється методика впливу на досліджуваних з урахуванням суті досліджуваного явища, основних напрямків та показників ефективності впливу, особливостей прояву цього явища у досліджуваних. Зазначається про визначення контрольної та експериментальної групи, про проведення зрізів даних до і після проведення формуючого впливу. У другому параграфі висвітлюються результати формуючого етапу дослідження на основі порівняння даних в обох групах до і після проведення формуючого впливу, проводиться аналіз отриманих результатів. Позитивні результати формуючого експерименту (позитивні зміни даних в експериментальній групі досліджуваних) є підставою для висновку про ефективність запровадженої методики впливу на об'єкт. Розділ завершується висновками, які стосуються суті розробленої та використаної методики впливу та основних його результатів.

У кінці основної частини роботи наводяться загальні **висновки**, які узагальнено представляють найважливіші результати дослідження на всіх етапах (які в цілому складаються з висновків до кожного розділу).

Список використаних джерел має містити в своєму переліку лише ті, що були використані при аналізі проблеми. Для бакалаврських робіт їх кількість становить не менше 60. У списку використаних джерел мають міститися ті, що відносяться як до класичних, так і сучасних.

Отримані в результаті проведеного дослідження матеріали представляються за вимогами оформлення наукової роботи.

3.4. Правила оформлення бакалаврської роботи

Оформлення роботи є важливим елементом її виконання, а також фактором, який враховується при її оцінюванні під час рецензування та захисту. Кваліфікаційна робота пишеться українською мовою. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 60-70 стор. друкованого тексту (без «СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ» і «ДОДАТКІВ»). Обсяг вступу – до 5 стор., обсяг загальних висновків – до 3 сторінок.

Роботу друкують на комп'ютері, дотримуючись таких вимог: шрифт Times New Roman, розмір 14 кеглів, інтервал 1,5; поля – зліва – 30 мм, справа – 10 мм, зверху та знизу – 20 мм.

Заголовки структурних частин роботи (ЗМІСТ, ВСТУП, РОЗДІЛ (і його назва), ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ) друкують великими літерами по центру. Заголовки параграфів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. Крапку в кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою. Заголовки пунктів друкують також маленькими літерами з абзацного відступу, але в розбивку в підбір до тексту. У кінці заголовка, надрукованого в підбір до тексту, ставиться крапка.

Відстань між заголовком та текстом повинна дорівнювати 2-3 інтервали.

Кожну із зазначених структурних частин роботи починають з нової сторінки.

Усі сторінки роботи підлягають суцільній нумерації. Першою сторінкою є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації, але на ньому номер сторінки не проставляється. На наступних сторінках номер проставляють у правому верхньому куті.

Такі структурні частини роботи, як **ЗМІСТ, ВСТУП, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**, не мають порядкового номера. Номер розділу у тексті ставлять після слова **РОЗДІЛ**, після номера крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують заголовок розділу. Параграфи (підрозділи) нумерують у межах розділу: наприклад, 2.3. Потім у тому ж рядку наводиться заголовок параграфа. Пункти нумерують у межах параграфа: 1.3.2. Пункти можуть не мати заголовка.

Ілюстрації (рис.) і таблиці подаються після тексту, де вони згадані вперше чи на наступній сторінці. Наведені ілюстрації та таблиці обов'язково аналізуються.

Ілюстрації позначаються словом "Рис." і нумеруються у межах розділу (номер складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка: наприклад: Рис.2.5.). Номер ілюстрації, її назву розміщують під ілюстрацією.

Таблиці, відповідно, позначають: Таблиця 1.2. і розміщують у правому куті над назвою таблиці, яка подається по центру. При перенесенні частини таблиці на іншу сторінку, вказують: Продовж. табл. 1.2.

При написанні роботи студент має посилатися на джерела, матеріали або результати з яких наводяться. Посилання в тексті на джерела зазначаються їх порядковим номером у списку використаних джерел, який позначається у квадратних дужках, наприклад [5-7]. Коли наводяться у тексті цитата чи якісь конкретні дані з джерела, то вказується відповідна сторінка, наприклад: [5, с.257].

Список використаних джерел подається в алфавітному порядку та оформляється відповідно до вимог, що знаходиться зображення у зразках (див.Додаток Б). Джерела в списку вказуються мовою оригіналу.

Наведемо фрагменти прикладу змістового наповнення основних структурних компонентів бакалаврської роботи з урахуванням основних вимог до її оформлення.

3.5. Фрагменти прикладу змістового наповнення структурних компонентів бакалаврської роботи

1. Тема: Типологічні чинники стилю лідерства у студентів)

2. Зміст

(Тема: Типологічні чинники стилю лідерства у студентів)

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ І. ПРОБЛЕМА ЛІДЕРСТВА В ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Суть лідерства

1.2. Стили лідерства та їх характеристика

1.3. Дослідження лідерства та його стилів у психології

1.4. Типологічні особливості психіки людини як можливі чинники стилю лідерства

Висновки до розділу

РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТИЛЮ ЛІДЕРСТВА У СТУДЕНТІВ

2.1. Методика дослідження

2.2. Результати дослідження та їх аналіз

Висновки до розділу

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

3. Вступ

(Тема: Типологічні чинники стилю лідерства у студентів)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

(Структура актуальності:

- *Соціальна проблема, завдання перед наукою;*
- *Наукова проблема, її суть;*
- *Які вчені досліджували проблему та конкретно які питання;*
- *Що залишається недостатньо дослідженим (чи відсутні конкретні емпіричні дані) на сучасному етапі розвитку науки та практики*

(вихід на актуальність та недостаю дослідженість теми роботи)

Інноваційні процеси в Україні, що пов'язані з оновленням суспільного життя, стабілізацією соціально-економічної ситуації, модернізацією освіти, висувають принципово

нові вимоги до професійної підготовки молодих спеціалістів. Глобальні соціальні зміни сучасного світу вимагають від молоді вміння адаптуватися до нових умов і, що більш важливо, здатності включатися в життя на рівні суб'єкта соціальних змін. Спостерігається необхідність у вихованні професійно компетентного, чуттєво розвиненого, конкурентоспроможного молодого фахівця. Потрібні нові гуманістично орієнтовані молоді лідери, здатні до продуктивного співробітництва, продукування неординарних ідей, готові до прийняття рішень і несення відповідальності за себе та свою діяльність. Для розв'язання цих завдань необхідно в доповнення до традиційного предметного навчання розвивати соціальне навчання як особливий вид психологічної допомоги, що забезпечує позитивне особистісне самовизначення та розкриття лідерських потенціалів молоді.

Окрім цього психолог у своїй професійній діяльності часто виступає в ролі організатора, що вимагає від нього певних лідерських здібностей, зокрема, вміння зацікавити інших своєю ідеєю, готовність до тривалого та напруженого процесу вибудови паритетів, вміння підтримати окрему індивідуальність, тощо. Отож, студента-психолога майбутня професія зобов'язує виявляти та розвивати власні лідерські якості. У свою чергу, вищий навчальний заклад має так організувати освітній процес, щоб протягом навчання студент не лише оволодів теоретичними знаннями (що, безумовно, є важливим), а й набув достатньої лідерської компетентності, зокрема, спробував свої сили в організації студентських заходів, набув досвіду самоорганізації та самоконтролю, повправлявся у волонтерській діяльності, тощо. На жаль, у вищих навчальних закладах України не склалося системи професійної підготовки з урахуванням лідерського потенціалу студентів та цілеспрямованої програми розвитку лідерських якостей.

Важливість розвитку лідерських якостей студентської молоді в наш час є беззаперечною. Проблема лідерства у психології знайшла своє відображення у працях таких дослідників, як К. Левін, Д. МакГрегор, М. Мескон, П. Друкер, А. Менегетті, М. І. Ільїн, І. Г. Лукманова, А. Н. Немчин, Н. С. Жеребова, А. В. Петровський, Б. Д. Паригін, Ю. Н. Ємельянов, Л. І. Уманський, А. Н. Лутошкін, Г. М. Андрєєва, Є. Ю. Грудзинська, Д. В. Ольшанський, Н. М. Дятленко, Н. С. Малєєва та ін. Однак слід зауважити, що до теперішнього часу не лише не існує однозначного визначення поняття «лідерство», а відрізняються й уявлення про природу та сутність цього феномену. На сьогодні відомі характеристики та риси, властиві лідерам, проте досі не існує чіткого визначення факторів, які впливають на схильність людини до певного стилю лідерства. Тому важливим є вивчення того, які типологічні властивості особистості сприяють формуванню того чи іншого стилю лідерства.

Актуальність та важливість вивчення типологічних чинників стилю лідерства у студентів й обумовили вибір теми дослідження.

Об'єкт дослідження – феномен лідерства.

Предмет дослідження – типологічні чинники стилів лідерства у студентів.

Мета дослідження – визначення типологічних чинників стилів лідерства на основі виявлення наявності та характеру їх зв'язку з типологічними особливостями особистості.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу літературних джерел з'ясувати сутність проблеми лідерства та його стилів.
2. Емпірично вивчити стилі лідерства та типологічні особливості особистості студентів.
3. З'ясувати наявність та характер зв'язку між стилем лідерства та типологічними особливостями особистості студентів.

Методи дослідження. Для виконання **першого завдання** був використаний метод теоретичного аналізу літературних джерел з проблеми дослідження. Для розв'язання **другого завдання** використовувались стандартизовані психологічні методики: методика «Схильність

до певного стилю керівництва» Є. П. Ільїна, методика «Визначення переважаючого типу темпераменту» В.С.Івашкіна, опитувальник Х. Смішека «Діагностика типів акцентуації рис характеру та темпераменту за К. Леонгардом», опитувальник для визначення типів мислення та рівня креативності Г.С.Нікіфорова, методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса, тест-опитувальник ставлення до себе В. В. Століна та С. Р. Пантелеєва для вивчення самосвідомості. Для аналізу емпіричних даних були застосовані методи кількісної й якісної обробки.

Емпірична база дослідження. Дослідною роботою було охоплено 24 студента четвертого курсу навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, які навчаються за напрямом підготовки «Психологія».

4. Розділ 1

(Тема: Типологічні чинники стилю лідерства у студентів)

РОЗДІЛ I ПРОБЛЕМА ЛІДЕРСТВА В ПСИХОЛОГІЇ

Суть лідерства

Недивлячись на те, що науково-емпіричні дослідження лідерства проводилися протягом усього ХХ століття, до теперішнього часу не лише не існує однозначного визначення поняття «лідерство», а відрізняються й уявлення про природу та сутність цього феномену. Вивченню цієї проблеми присвячені роботи таких вчених, як К. Левін, Д.МакГрегор, М. Мескон, П. Друкер, А. Менегетті, М. І. Ільїн, І. Г. Лукманова, А. Н. Немчин, Н. С. Жеребова, А. В. Петровський, Б. Д. Паригін, Ю.Н.Ємельянов, Л. І. Уманський, А. Н. Лутошкін, Г. М. Андрєєва, Д. Гоулман, Є. Ю. Грудзинська, Д. В. Ольшанський, Н. М. Дятленко, Н. С. Малєєва та ін. [1, 9, 11, 31-33, 42, 45, 52, 64].

Більшість визначень лідерства, які наводяться в підручниках, включають три компоненти: мета, вплив, група. Лідер – це особа, яка впливає на інших людей, причому люди розглядаються як члени групи, послідовники. Під лідерством розуміється процес впливу на інших членів групи заради досягнення поставлених цілей [9]. По суті, лідер, за А.В. Петровським та М.Г. Ярошевським, – це найбільш референтна для групи особа щодо спільної діяльності, якийсь загальний для групи середній член міжособистісних відносин, що впливає на її ефективність [42]...

.....

Висновки до розділу 1

1. Лідерство – це здатність окремої особистості спонукати інших діяти, «запалювати», надихати їх на певну активність і діяльність. Цей феномен передбачає досягнення особливого положення відносно решти членів групи певною особою або певною частиною групи, які є лідерами.

2. Лідером є член групи, за яким решта її членів визнає право приймати відповідальні рішення в значимих для них ситуаціях – рішення, які стосуються їх інтересів і визначають напрямок і характер діяльності всієї групи. Він здійснює найбільший психологічний вплив на групу та є найавторитетнішою особистістю, яка відіграє центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємовідносин у групі.

3. У рамках поведінкового підходу, відповідно до якого вирішальним чинником є манера поведінки відносно підлеглих, виділено поняття стилів лідерства. Стиль лідерства – типова для лідера система прийомів впливу на групу. Традиційною в психології

вважається система класифікації, запропонована К. Левіном, яка включає наступні стилі лідерства: авторитарний, демократичний, ліберальний стиль.

4. Схильність до того чи іншого стилю лідерства пов'язана з багатьма особистісними властивостями, що виступають диспозиціями. Такими особистісними особливостями є індивідуально-типологічні властивості. Індивідуально-типологічні особливості особистості – це ті психічні властивості, які є найбільш стійкими та постійно проявляються, забезпечують певний рівень поведінки та діяльності, типовий для неї. Відповідно до структури особистості, запропонованої А. Г. Ковальовим, індивідуально-типологічні властивості представлені у темпераменту, характері, здібностях, спрямованості, самосвідомості.

5. У причинно-наслідковому зв'язку особистісні риси розглядаються як причина, а поведінка – наслідок, що свідчить про можливість зв'язку схильності до того чи іншого стилю лідерства з особистісними властивостями та припускає можливість визначення типологічних чинників стилів лідерства.

5. Розділ 2

(Тема: Типологічні чинники стилю лідерства у студентів)

РОЗДІЛ II ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТИЛЮ ЛІДЕРСТВА У СТУДЕНТІВ

Основним завданням роботи на емпіричному етапі є вивчення зв'язку стилів лідерства студентів з типологічними особливостями їх психіки. У другому розділі висвітлено методику дослідження, наведено його результати.

2.1. Методика дослідження

Для визначення типологічних чинників стилів лідерства у дослідженні використовувалися стандартизовані психологічні методики, призначені для вивчення стилю лідерства та типологічних особливостей особистості, відповідно до її структури (темперамент, характер, здібності, спрямованість, самосвідомість):

- методика «Схильність до певного стилю керівництва» Є. П. Ільїна;
- методика «Визначення переважаючого типу темпераменту» В.С.Івашкіна;
- опитувальник Х. Смішека «Діагностика типів акцентуації рис характеру та темпераменту за К. Леонгардом»;
- опитувальник для визначення типів мислення та рівня креативності Г.С.Нікіфорова;
- методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса;
- тест-опитувальник ставлення до себе В. В. Століна та С. Р. Пантелєєва [13, 46].

Таким чином, вивченню підлягали тип темпераменту, тип акцентуації характеру, тип мислення (що є вершинним психічним процесом серед тих, які визначають рівень інтелекту, тобто загальних здібностей), тип спрямованості та тип самосвідомості, які розглядалися можливими детермінантами становлення стилю лідерства. Ми виходили з наступного розуміння досліджуваних явищ:

Стиль лідерства – це типова для лідера система прийомів впливу на групу.

Типологічні особливості – це ті психічні властивості, які є найбільш стійкими та постійно проявляються, забезпечують певний рівень поведінки та діяльності, типовий для неї.

Шлях дослідження індивідуальних особливостей, який Б.М.Теплов назвав аналітичним і є, на його думку, досить продуктивним, передбачає виявлення окремих особистісних властивостей та з'ясування можливих співвідношень між ними. Лише кількісна оцінка досліджуваних особливостей дозволяє повною мірою з'ясувати співвідношення між різними властивостями, зрозуміти ступінь їх взаємозв'язку або, навпаки, незалежності один від одного.

2.1.1. Методика вивчення стилів лідерства. Методика «Схильність до певного стилю керівництва» Є. П. Ільїна являє собою опитувальник, за допомогою якого можна дізнатися про схильність суб'єкта до того чи іншого стилю керівництва, які є аналогічними зі стилями лідерства.

Студентам пропонувалося уявити, що вони керують колективом та відповідати на запитання, викладені в опитувальнику, вибравши з трьох запропонованих варіантів відповіді той, який більшою мірою характеризує їх поведінку в якості керівника. Наведемо для прикладу деякі запитання з цієї методики:

1. При прийнятті важливих рішень Ви:

- а) порадитесь з колективом;
- б) намагатиметесь не брати на себе відповідальність за прийняття рішення;
- в) приймете рішення одноосібно.

2. При організації виконання завдання:

- а) надасте свободу у виборі способу виконання завдання учасникам колективу, залишивши за собою лише загальний контроль;
- б) не будете втручатися в хід виконання завдання, вважаючи, що колектив сам зробить все як треба;
- в) будете регламентувати діяльність членів колективу, суворо визначаючи, як треба робити.

3. При здійсненні контролю над діяльністю підлеглих:

- а) будете жорстко контролювати кожного з них;
- б) довірите здійснення контролю самим підлеглим;
- в) вважатимете, що контроль не обов'язковий.

4. В екстремальній для колективу ситуації:

- а) будете радитися з колективом;
- б) візьмете все керівництво на себе;
- в) повністю покладетеся на лідерів колективу.

5. Будуючи взаємини з членами колективу:

- а) будете самі проявляти активність у спілкуванні;
- б) будете спілкуватися в основному, якщо до Вас звернуться;
- в) будете підтримувати свободу спілкування між Вами і підлеглими.

...

Методика складається з 18 запитань, запропоновані до них відповіді позначають автократичний, демократичний та ліберальний стилі керівництва. За кожен зроблений вибір нараховується по 1 балу. Оскільки в чистому вигляді схильність до одного зі стилів керівництва практично не зустрічається, мова може йти про змішані стилі керівництва з тенденцією схильності до одного з них:

- якщо відповідей, які характеризують демократичний стиль керівництва, більше 12, то можна говорити про схильність до демократичного стилю;
- якщо менше та при цьому вибори автократичного стилю превалюють на 3 бали над ліберальним, можна говорити про схильність до авторитарно-демократичного стилю;
- а у випадку превалювання на 3 бали виборів ліберального над автократичним – про схильність до ліберально-демократичного стилю.

2.1.2. Методика вивчення акцентуацій характеру. Використовувався опитувальник Х. Смішека з діагностики типів акцентуацій рис характеру: 1) демонстративний; 2) педантичний; 3) застрягаючий; 4) неврівноважений; 5) гіпертимний; 6) дистимічний; 7) тривожно-боязливий; 8) циклотимічний; 9) афективно-екзальтований; 10) емотивний.

Студентам пропонувалося прочитати запитання методики та дати відповіді «так» або «ні», проставляючи в бланку «+», якщо відповідь ствердна, або «-», якщо відповідь заперечна.

Наведемо для прикладу деякі запитання з цієї методики:

1. У Вас переважно веселий і безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що у Вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, під час бесіди тощо?
4. Зробивши щось, Ви вагаєтеся, чи все зроблено правильно, і не заспокоюється доти, доки не переконаєтеся ще раз у тому, що все зроблено правильно?

При підрахунку балів кількість відповідей, які співпадають з ключем, необхідно помножити на вказаний коефіцієнт. Риса характеру є акцентуваною, якщо кінцева сума балів дорівнює чи більша 19. Про тенденцію ж можна говорити у випадку, якщо кінцева сума балів за рисою характеру знаходиться в діапазоні від 15 до 19.

.....

Дослідною роботою було охоплено 24 студента четвертого курсу навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, які навчаються за напрямом підготовки «Психологія».

2.2. Результати дослідження та їх аналіз

Для виявлення типологічних чинників стилів лідерства студентів здійснювалось вивчення таких явищ, як стилі лідерства та особистісні властивості: темперамент, характер, здібності, спрямованість і самосвідомість.

За отриманими кількісними даними були побудовані таблиці та діаграми, результати яких і підлягали якісному аналізу.

2.2.1. Стиль лідерства

Табличні дані щодо стилів лідерства, отримані за методикою «Схильність до певного стилю керівництва», (табл. 2.1.) свідчать про те, що у половини досліджуваних переважає авторитарно-демократичний стиль (50%), у третини – демократичний; авторитарний та змішаний має незначна кількість студентів. У жодного зі студентів не було виявлено ліберальний стиль лідерства.

Таблиця 2.1.

Дані про стилі лідерства

Стилi лiдерства	% досліджуваних
Авторитарно-демократичний	50,1
Демократичний	33,3
Авторитарний	8,3
Змішаний	8,3

Тобто, найбільше досліджувана група студентів характеризується можливістю зміни стилів лідерства (авторитарного та демократичного) залежно від ситуацій та обставин, оскільки застосування лише одного з них не завжди буває ефективним. Схильність до авторитарно-демократичного стилю означає те, що більшість студентів можуть як самостійно визначати діяльність групи, чітко визначаючи її цілі та енергійно віддаючи розпорядження, в одних ситуаціях, так і дозволяти та заохочувати членів групи при визначенні змісту діяльності, пропонувати декілька способів досягнення цілі, створюючи атмосферу товарищескості та ділового співробітництва, – в інших.

.....

2.2.7. Співставлення даних щодо стилю лідерства та даних про типологічні особливості психіки

З метою виявлення типологічних чинників стилю лідерства було побудовано таблицю співставлення даних щодо зазначеного психічного явища з даними щодо типологічних особливостей темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості та самосвідомості.

Дані співставлення стилів лідерства та типів темпераменту студентів представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Дані про стиль лідерства та тип темпераменту студентів

Стиль лідерства	Тип темпераменту						
	Холеричний	Сангвінічний	Флегматичний	Холерично-сангвінічний	Сангвінічно-флегматичний	Холерично-меланхолічний	Змішаний
Авторитарний	50%						50%
Демократичний				38%	25%		38%
Авторитарно-демократичний	25%	17%	8%		8%	8%	33%
Змішаний	50%		50%				

Аналіз табличних даних дозволив виявити наявність певного зв'язку між стилем лідерства та типом темпераменту. Зокрема, дані показують, що особи, які мають авторитарний стиль лідерства, характеризуються змішаним та холеричним типом темпераменту. Тобто ці особи мають багаті поведінкові прояви з більшою схильністю пристрасно віддаватися справі, запальністю, нетерплячістю та можливою агресивністю. Ті,

що використовують змішаний стиль, тобто змінюють манеру поведінки з групою залежно від ситуацій та обставин, характеризуються холеричним та флегматичним типом темпераменту, загальними рисами яких є швидкість, поривчастість, різкість, активність, енергійність, неврівноваженість та повільність, незворушність, низька активність, спокійність. Особи ж з демократичним та авторитарно-демократичним стилем лідерства характеризуються переважно (але на меншому рівні зв'язку) змішаними типами темпераменту.

Такий розподіл типів темпераменту студентів за стилями лідерства ілюстративно підтверджує побудована на основі отриманих даних діаграма (рис. 2.7.).

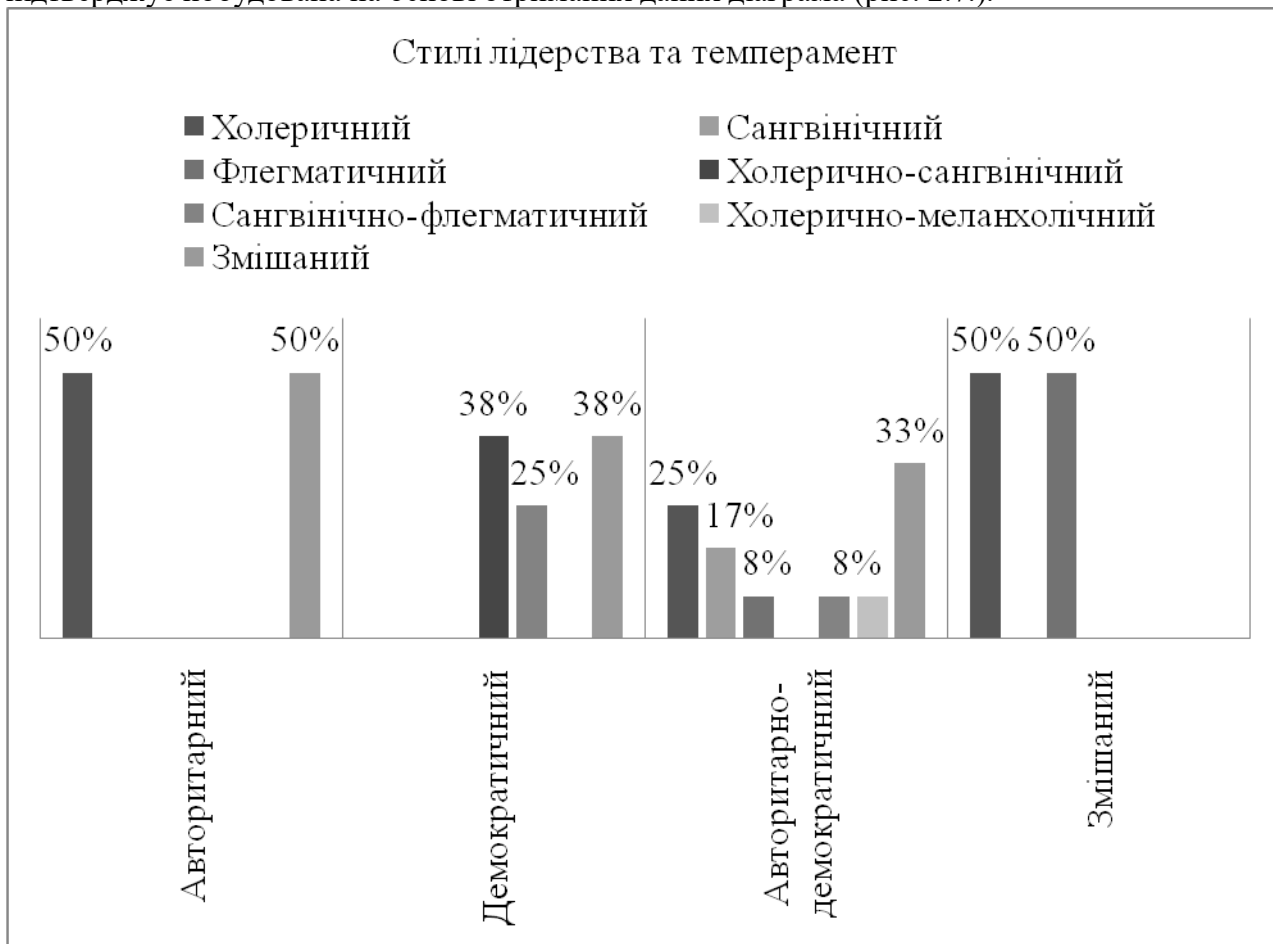

Рис. 2.7. Дані про стилі лідерства та типи темпераменту студентів

.....

Таким чином, результати дослідження щодо наявності та характеру зв'язку між досліджуваними явищами дозволили визначити типологічні чинники стилю лідерства та уможливили дати психологічний портрет кожного стилю (демократичного й авторитарного стилів) у межах досліджуваних явищ³.

Демократичний стиль лідерства характеризується:

- змішаними типами темпераменту;
- відсутністю виражених акцентуацій характеру чи наявністю гіпертимної;
- більш розвиненим знаковим мисленням;

³ Типологічні особливості, які, відповідно до структури особистості, запропонованої А. Г. Ковальовим, представлені у темпераменту, характері, здібностях, спрямованості, самосвідомості.

- спрямованістю на справу та на спілкування;
- рівномірним розподілом усіх типів самосвідомості.

Авторитарний стиль лідерства характеризується:

- змішаним та холеричним типом темпераменту;
- наявністю циклотимічного, неврівноваженого та екзальтованого типів акцентуації характеру;
- розвиненістю предметного, образного та символічного мислення;
- спрямованістю на справу та на спілкування;
- відсутністю очікуваного ставлення інших і вираженістю самоповаги, аутосимпатії та самоінтересу.

Представників ліберального стилю серед досліджуваних студентів виявлено не було.

Висновки до розділу 2

Одержані результати з вивчення типологічних чинників стилю лідерства студентів дозволили зробити такі висновки:

1. Більшість студентів характеризуються авторитарно-демократичним стилем лідерства. Серед досліджуваних не було виявлено жодного представника ліберального стилю, що свідчить про їх активність та небайдужість щодо спільної справи.

2. У студентів виявлено загальні типологічні властивості психіки, а саме:

- переважна частина студентів має змішані типи темпераменту, близько третини – чисті типи (холеричний, сангвінічний, флегматичний);
- близько третини досліджуваної вибірки не мають виражених акцентуацій характеру, для такої ж частини студентів характерним є гіпертимний тип акцентуації, також у багатьох зустрічається циклотимічний тип, дещо меншою мірою – емотивний і демонстративний;
- у досліджуваної групи переважає образне та знакове мислення;
- більша половина вибірки характеризується спрямованістю на справу;
- у більшості студентів переважає самоінтерес та самоповага.

3. Виявлено наявність зв'язку між стилем лідерства студентів та типологічними властивостями особистості – типом темпераменту, акцентуаціями характеру, типом здібностей (мислення), спрямованості та самосвідомості. Дані про характер зв'язку між стилем лідерства та досліджуваними явищами є підставою розглядати їх як його типологічні чинники: особи з різним стилем лідерства мають свої особливі типологічні властивості особистості. Індивідуально-типологічні особливості особистості є найбільш стійкими та постійно проявляються, забезпечують певний рівень поведінки та діяльності, типовий для неї, тому можуть обумовлювати й схильність студентів до того чи іншого стилю лідерства, і навпаки.

4. Отримані дані стали підставою для визначення психологічного профілю кожного стилю лідерства, зокрема авторитарного та демократичного. Авторитарний стиль лідерства характеризується наявністю таких властивостей особистості, як змішаний та холеричний тип темпераменту, циклотимічний, неврівноважений та екзальтований типи акцентуації характеру, розвинене предметне, образне та символічне мислення; спрямованість на справу та на спілкування, відсутність очікуваного ставлення інших і виражена самоповага, аутосимпатія та самоінтерес. Демократичний стиль характеризується змішаними типами темпераменту, відсутністю виражених акцентуацій характеру чи наявністю гіпертимної, більш розвиненим знаковим мисленням, спрямованістю на справу та на спілкування, рівномірним розподілом усіх типів самосвідомості.

6.Список використаних джерел

(Тема: Типологічні чинники стилю лідерства у студентів)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / Боришевський М. // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С.119-126.
2. Бухаркова О. В. Имидж лидера: технология создания и продвижения. Тренинговая программа / Бухаркова О. В., Горшкова Е. Г. – СПб.: Речь, 2007. – 222 с.
3. Варій М. Й. Загальна психологія Навчальний посібник / 2-ге видан., випр. і доп. / Варій М. Й.. – К.: «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.
4. Гамезо М.В. Атлас по психологии: Информ.-метод. пособие курсу «Психология человека» / Гамезо М.В., Домашенко И.А. – М.: Педагогическое общество России, 2004. - 276 с.
5. Горбенко С. Л. Соціальна психологія [Текст]: метод. рек. / Горбенко С. Л. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 48 с.

.....

Виконана відповідно до наведених вимог до змісту та оформлення бакалаврська робота готується до захисту.

3.6. Підготовка бакалаврської роботи до захисту

Бакалаврська робота не пізніше ніж за два місяці до захисту надається науковому керівникові, який після перевірки роботи підписує титульний аркуш і разом із своїм письмовим відгуком передає її на кафедру.

Подана робота рецензується науково-педагогічним працівником кафедри, навчально-наукового інституту, академії чи досвідченим практичним працівником. У разі позитивного відгуку наукового керівника, наявності рецензії, кваліфікаційна робота розглядається на засіданні кафедри, яка приймає рішення про допущення чи недопущення студента до захисту кваліфікаційної роботи на засіданні ДЕК.

Термін подання кваліфікаційної роботи до ДЕК – не пізніше ніж за десять днів до захисту. Для захисту кваліфікаційних робіт до комісії подаються: витяг з протоколу засідання кафедри, на якому розглядалося питання щодо допуску до захисту; відгук наукового керівника; Термін подання кваліфікаційної роботи до ДЕК – не пізніше ніж за десять днів до захисту. Для захисту кваліфікаційних робіт до комісії подаються: витяг з протоколу засідання кафедри, на якому розглядалося питання щодо допуску до захисту; відгук наукового керівника; рецензія.

На захист студент готує доповідь на 10 хвилин (3 стор.), у якій послідовно, відповідно до логіки проведеного дослідження, визначивши тему, мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, висвітлює його результати. Для кращого сприймання матеріалу присутніми слід ілюструвати

його власними таблицями, діаграмами, схемами чи мультимедійною презентацією.

Процедура захисту кваліфікаційних робіт є публічною, з присутністю всіх охочих. На захисті, після доповіді, члени комісії ставлять студенту запитання, пов'язані зі змістом роботи. Голова зачитує відгук та рецензію на роботу. На всі запитання та зауваження студент має дати відповіді. Оцінка за бакалаврську роботу виставляється за критеріями:

- розкриття логіки, суті та результатів проведеного дослідження;
- володіння матеріалом дослідження;
- відповіді на поставлені запитання;
- попередня оцінка підготовленої роботи за змістом та оформленням.

Результати захисту бакалаврських робіт оголошуються в день його проведення у присутності інших студентів.

ДОДАТКИ

Додаток А

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

«бакалавр»

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему:

Виконав: студент 4 курсу, групи 41
напряму підготовки 6.030102 «Психологія»

Керівник _____

Рецензент _____

(Прізвище І.П.)

Київ – 201_ року

Додаток Б

ПРИКЛАДИ ОФОРМЛЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Книги:	1. Василій Великий. Гомілії / Василій Великий ; [пер. з давньогрец. Л. Звонська]. — Львів : Свічадо, 2006. — 307 с. — (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV—V ст. ; № 14).
Один автор	<p>2. Коренівський Д. Г. Дестабілізуючий ефект параметричного білого шуму в неперервних та дискретних динамічних системах / Коренівський Д. Г. — К.: Ін-т математики, 2006. — 111 с. — (Математика та її застосування) (Праці / Ін-т математики НАН України ; т. 59).</p> <p>3. Матюх Н. Д. Що дорожче срібла-золота / Наталія Дмитрівна Матюх. — К.: Асамблея діл. кіл : Ін-т соц. іміджмейкінгу, 2006. — 311 с. — {Ювеліри України ; т. 1).</p> <p>4. Шкляр В. Елементал : [роман] / Василь Шкляр. — Львів : Кальварія, 2005. — 196, [1] с. — (Першотвір).</p>
Два автори	<p>1. Матяш І. Б. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині : історія, спогади, арх. док. / І. Матяш, Ю. Мушка. — К. : Києво-Могилян. акад., 2005. — 397, [1] с. — (Бібліотека наукового щорічника "Україна дипломатична" ; вип. 1).</p> <p>2. Ромовська З. В. Сімейне законодавство України / З. В. Ромовська, Ю. В. Черняк. — К. : Прецедент, 2006. — 93 с. — (Юридична бібліотека. Бібліотека адвоката) (Матеріали до складання кваліфікаційних іспитів для отримання Свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю ; вип. 11).</p> <p>3. Суберляк О. В. Технологія переробки полімерних та композиційних матеріалів : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Суберляк, П. І. Баштанник. — Львів : Растр-7, 2007. — 375 с.</p>
Три автори	1. Акофф Р. Л. Идеализированное проектирование: как предотвратить завтрашний кризис сегодня. Создание будущего организации / Акофф Р. Л., Магидсон Д., Эддисон Г. Д. ; пер. с англ. Ф. П. Тарасенко. — Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2007. — XLIII, 265 с.
Чотири автори	<p>1. Методика нормування ресурсів для виробництва продукції рослинництва / [Вітвіцький В. В., Кисляченко М. Ф., Лобастов І. В., Нечипорук А. А.]. — К. : НДІ "Укragропромпродуктивність", 2006. — 106 с. — (Бібліотека спеціаліста АПК. Економічні нормативи).</p> <p>2. Механізація переробної галузі агропромислового комплексу : [підруч. для учнів проф.-техн. навч. закл.] / О. В. Гвоздєв, Ф. Ю.</p>

	Ялпачик, Ю. П. Рогач, М. М. Сердюк. — К. : Вища освіта, 2006. — 478, [1] с. — (ПТО: Професійно-технічна освіта).
П'ять і більше авторів	1. Психологія менеджмента / [Власов П. К., Липницький А. В., Луцихина И. М. и др.] ; под ред. Г. С. Никифорова. - [3-е изд.]. — Х. : Гуманитар. центр, 2007. — 510 с. 2. Формування здорового способу життя молоді : навч.-метод. посіб. для працівників соц. служб для сім'ї, дітей та молоді / [Т. В. Бондар, О. Г. Карпенко, Д. М. Дикова-Фаворська та ін.]. — К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. — 115с. — (Серія "Формування здорового способу життя молоді" : у 14 кн., кн. 13).
Без автора	1. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря / [авт. тексту В. Клос]. — К. : Грані-Т, 2007. — 119с. — (Грані світу). 2. Воскресіння мертвих : українська барокова драма : антологія / [упорядкув., ст., пер. і прим. В. О. Шевчук]. — К. : Грамота, 2007, — 638, [1] с. 3. Тіло чи особистість? Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця ХІХ — початку ХХ століття : [антологія / упоряд.: Л. Таран, О. Лагутенко]. — К.: Грані-Т, 2007. — 190, [1] с. 4. Проблеми типологічної та квантитативної лексикології : [зб.наук.праць / наук. ред. Каліущенко В. та ін.]. — Чернівці : Рута, 2007. — 310 с.
Багатотомний документ	1. Історія Національної академії наук України, 1941—1945 / [упоряд. Л. М. Яременко та ін.]. — К. : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2007— .— (Джерела з історії науки в Україні). Ч. 2 : Додатки — 2007. — 573, [1] с. 2. Межгосударственные стандарты : каталог в 6 т. / [сост. Ковалева И. В., Рубцова Е. Ю. ; ред. Иванов В. Л.]. — Львов : НТЦ "Леонорм-Стандарт", 2005—.— (Серия "Нормативная база предприятия"). Т. 1. — 2005. — 277 с. 3. Дарова А. Т. Неисповедимы пути Господни... : (Дочь врага народа) : трилогия / А. Дарова. — Одесса : Астропринт, 2006— .— (Сочинения : в 8 кн. / А. Дарова ; кн. 4). 4. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : Особенная часть : в 6 т. / Н. П. Кучерявенко.— Х.: Право, 2002— .— Т. 4: Косвенные налоги. — 2007. — 534 с. 5. Реабілітовані історією. Житомирська область : [у 7 т.]. — Житомир : Полісся, 2006— .— (Науково-документальна серія книг "Реабілітовані історією" : у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Синявська І. М. (голова) та ін.]. — 2006. — 721, [2] с. 6. Бондаренко В. Г. Теорії ймовірностей і математична

	статистика. Ч.1 / В. Г. Бондаренко. І. Ю. Канівська, С. М. Парамонова. — К. : НТУУ "КПІ", 2006. — 125 с.
Матеріали конференцій, з'їздів	1. Економіка, менеджмент, освіта в системі реформування агропромислового комплексу : матеріали Всеукр. конф. молодих учених-аграрників ["Молодь України і аграрна реформа"], (Харків, 11—13 жовт. 2000 р.) / М-во аграр. політики, Харк. Держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. — Х. : Харк. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва, 2000. — 167 с.
	2. Кібернетика в сучасних економічних процесах : зб. текстів виступів на республік. міжвуз. наук.-практ. конф. / Держкомстат України, Ін-т статистики, обліку та аудиту. — К.: ІСОА, 2002. — 147 с.
	3. Матеріали ІХ з'їзду Асоціації українських банків, 30 червня 2000 р. інформ. бюл. — К.: Асоц. укр. банків, 2000. — 117с — (Спецвип.: 10 років АУБ).
	4. Оцінка й обґрунтування продовження ресурсу елементів конструкцій : праці конф., 6—9 черв. 2000 р., Київ. Т. 2 / відп. Ред. В. Т. Трощенко. — К. : НАН України, Ін-т пробл. міцності, 2000. — С. 559—956, XIII, [2] с. — (Ресурс 2000).
	5. Проблеми обчислювальної механіки і міцності конструкцій : зб. наук. праць / наук. ред. В. І. Моссаковський. — Дніпропетровськ : Навч. кн., 1999. — 215 с.
	6. Ризикологія в економіці та підприємстві : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., 27-28 берез. 2001 р. / М-во освіти і науки України, Держ податк. адмін. України [та ін.]. — К. : КНЕУ : Акад. ДПС України, 2001. — 452 с.
Препринти	1. Шиляев Б. А. Расчеты параметров радиационного повреждения материалов нейтронами источника ННЦ ХФТИ/ANL USA с подкритической сборкой, управляемой ускорителем электронов / Шиляев Б. А., Воеводин В. Н.— Х.: ННЦ ХФТИ, 2006. — 19с. — (Препринт / НАН Украины, Нац. науч. центр "Харьк. физ.-техн. ин-т"; ХФТИ 2006-4).
	Панасюк М. І. Про точність визначення активності твердих радіоактивних відходів гамма-методами / Панасюк М. І., Скорбун А. Д., Сплошной Б. М. — Чорнобиль : Ін-т пробл. безпеки АЕС НАН України, 2006. — 7, [1] с. — (Препринт / НАН України, Ін-т пробл. безпеки АЕС ; 06-1).
Депоновані наукові праці	1. Социологическое исследование малых групп населения / В. И. Иванов [и др.] ; М-во образования Рос.Федерации, Финансовая академия. - М., 2002. - 110 с. - Деп. в ВИНТИ 13.06.02, № 145432.
	2. Разумовский В. А. Управление маркетинговыми исследованиями в регионе / В. А. Разумовский, Д. А. Андреев. -

	М., 2002. - 210 с. - Деп. в ИНИОН Рос. акад. наук 15.02.02, № 139876.
Словники	<p>1. Географія : словник-довідник / [авт.-уклад. Ципін В. Л.]. — Х. : Халімон, 2006.— 175, [1]с.</p> <p>2. Тимошенко З. І. Болонський процес в дії : словник-довідник основ. термінів і понять з орг. навч. процесу у вищ. навч. закл. / З. І. Тимошенко, О. І. Тимошенко. — К. : Європ. ун-т, 2007. — 57 с.</p> <p>3. Українсько-німецький тематичний словник [уклад. Н. Яцко та ін.]. — К. : Карпенко, 2007. — 219 с.</p> <p>4. Європейський Союз : словник-довідник / [ред.-упоряд. М. Марченко]. — 2-ге вид., оновл. — К. : К.І.С., 2006. — 138 с.</p>
Атласи	<p>1. Україна : екол.-геогр. атлас : присвяч. всесвіт. дню науки в ім'я миру та розвитку згідно з рішенням 31 сесії ген. конф. ЮНЕСКО / [наук. редкол.: С. С. Куруленко та ін.]; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України [та ін.]. — / [наук. редкол.: С. С. Куруленко та ін.]. — К. : Варта, 2006. — 217, [1] с.</p> <p>2. Анатомія пам'яті : атлас схем і рисунків провідних шляхів і структур нервової системи, що беруть участь у процесах пам'яті : посіб. для студ. та лікарів / О. Л. Дроздов, Л. А. Дзяк, В. О. Козлов, В. Д. Маковецький. — 2-ге вид., розшир. та доповн. — Дніпропетровськ : Пороги, 2005. — 218 с.</p> <p>3. Куерда Х. Атлас ботаніки / Хосе Куерда ; [пер. з ісп. В. Й. Шовкун]. — Х. : Ранок, 2005. — 96 с.</p>
Законодавчі та нормативні документи	<p>1. Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2006. — 207 с. — (Бібліотека офіційних видань).</p> <p>2. Медична статистика : зб. нормат. док. / упоряд. та голов. ред. В. М. Заболотько. — К. : МНІАЦ мед. статистики : Медінформ, 2006. — 459 с.— (Нормативні директивні правові документи).</p> <p>3. Експлуатація, порядок і терміни перевірки запобіжних пристроїв посудин, апаратів і трубопроводів теплових електростанцій : СОУ-Н ЕЕ 39.501:2007. — Офіц. вид. — К.: ГРІФРЕ : М-во палива та енергетики України, 2007. — VI, 74с. — (Нормативний документ Мінпаливенерго України. Інструкція).</p>
Стандарти	<p>1. Графічні символи, що їх використовують на устаткуванні. Показчик та огляд (ISO 7000:2004, IDT) : ДСТУ ISO 7000:2004. — [Чинний від 2006-01-01). — К. : Держспоживстандарт України, 2006. — IV, 231 с. — (Національний стандарт України).</p>
Каталоги	<p>1. Межгосударственные стандарты : каталог: в 6 т. / [сост.</p>

	<p>Ковалева И. В., Павлюкова В. А. ; ред. Иванов В. Л.]. — Львов : НТЦ "Леонорм-стандарт", 2006— . — (Серия "Нормативная база предприятия"). Т. 5. — 2007. — 264 с. Т. 6. — 2007. — 277 с.</p> <p>2. Пам'ятки історії та мистецтва Львівської області : каталог-довідник / [авт.-упоряд. М. Зобків та ін.]. — Львів : Новий час, 2003. — 160 с.</p> <p>3. Університетська книга : осінь, 2003 : [каталог]. — [Суми : Унів. Кн.. 2003). —11 с.</p> <p>4. Горницкая И. П. Каталог растений для работ по фитодизайну / Горницкая И. П., Ткачук Л. П. — Донецк : Лебедь, 2005. — 228 с.</p>
Бібліографічні показники	<p>1. Куц О. С. Бібліографічний покажчик та анотації кандидатських дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Львівського державного університету фізичної культури у 2006 році / О. Куц, О. Вацеба. — Львів : Укр. технології, 2007. — 74 с.</p> <p>2. Систематизований покажчик матеріалів з кримінального права, опублікованих у Віснику Конституційного Суду України за 1997—2005 роки / [уклад. Кириць Б. О., Потлань О. С]. — Львів : Львів, держ. ун-т внутр. справ, 2006. — 11с. — (Серія: Бібліографічні довідники ; вип. 2).</p>
Дисертації	<p>1. Петров П. П. Активність молодих зірок сонячної маси: дис. ... доктора фіз.- мат. наук : 01.03.02 / Петров Петро Петрович. - К., 2005. - 276 с.</p>
Автореферати дисертацій	<p>1. Новосад І. Я. Технологічне забезпечення виготовлення секцій робочих органів гнучких гвинтових конвеєрів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 05.02.08 „Технологія машинобудування” / І. Я. Новосад. — Тернопіль, 2007. — 20, [1] с.</p> <p>2. Нгуен Ші Данг. Моделювання і прогнозування макроекономічних показників в системі підтримки прийняття рішень управління державними фінансами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец.05.13.06 „Автоматиз. системи упр. та прогрес. інформ. технології” / Нгуен Ші Данг. — К., 2007. — 20 с.</p>
Авторські свідоцтва	<p>1. А. с. 1007970 СССР, МКИ³ В 25 J 15/00. Устройство для захвата неориентированных деталей типа валов / В. С. Ваулин, В. Г. Кемайкин (СССР). — № 3360585/25-08 ; заявл. 23.11.81 ; опубл. 30.03.83, Бюл. № 12.</p>
Патенти	<p>1. Пат. 2187888 Российская Федерация, МПК Н 04 В 1/38, Н 04 J 13/00. Приемопередающее устройство / Чугаева В. И.; заявитель</p>

	и патентообладатель Воронеж. науч.-исслед. ин-т связи. - № 2000131736/09; заявл. 18.12.00 ; опубл. 20.08.02, Бюл. № 23 (II ч.).
Частина книги, періодичного, продовжуваного видання	1. Козіна Ж. Л. Теоретичні основи і результати практичного системного аналізу в наукових дослідженнях в області спортивних ігор / Ж. Л. Козіна // Теорія та методика фізичного виховання. — 2007. — № 6. — С. 15—18, 35—38.
	2. Гранчак Т. Інформаційно-аналітичні структури бібліотек в умовах демократичних перетворень / Тетяна Гранчак, Валерій Горовий // Бібліотечний вісник. — 2006. — № 6. — С. 14—17.
	3. Валькман Ю. Р. Моделирование НЕ-факторов — основа интеллектуализации компьютерных технологий / Ю. Р. Валькман, В. С. Быков, А. Ю. Рыхальский // Системні дослідження та інформаційні технології. — 2007. — № 1.- С.39—61.
	4. Ма Шуїн. Проблеми психологічної підготовки в системі фізкультурної освіти / Ма Шуїн // Теорія та методика фізичного виховання. — 2007. — № 5. — С. 12—14.
	5. Регіональні особливості смертності населення України / Л. А. Чепелевська, Р. О. Моїсеєнко, Г. І. Баторшина [та ін.] // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. — 2007. — № 1. — С 25—29.
	6. Валова І. Нові принципи угоди Базель II / І. Валова ; пер. з англ. Н. М. Середи // Банки та банківські системи. — 2007. — Т. 2, № 2. — С. 13—20.
	7. Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка : (нарис з новітнього укр.. письменства) : статті / Микола Зеров. — Дрогобич, 2007. — С. 245—291.
	8. Третьяк В. В. Возможности использования баз знаний для проектирования технологии взрывной штамповки / В. В. Третьяк, С. А. Стадник, Н. 8. Калайтан // Современное состояние использования импульсных источников энергии в промышленности : междунар. науч.-техн. конф., 3-5 окт. 2007 г. : тезисы докл. — Х., 2007. — С. 33.
	9. Чорний Д. Міське самоврядування: тягарі проблем, принади цивілізації / Д. М. Чорний // По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України : (кінець ХІХ—початок ХХ ст. / Д. М. Чорний. — Х., 2007. — Розд. 3. — С. 137—202.
Електронні ресурси	1. Богомольний Б. Р. Медицина екстремальних ситуацій [Електронний ресурс]] : навч. посіб. для студ. мед, вузів III—IV рівнів акредитації / Б. Р. Богомольний, В. В. Кононенко, П. М. Чуєв. — 80 Min / 700 MB. — Одеса : Одес. мед. ун-т, 2003. —

	<p>(Бібліотека студента-медика) — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. — Систем./ вимоги: Pentium ; 32 Mb RAM ; Windows 95, 98, 2000, XP ; MS Word 97-2000.— Назва з контейнера.</p>
	<p>2. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти [Електронний ресурс] : за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України ; ред. О. Г. Осауленко. — К.: CD-вид-во "Інфодиск", 2004. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. : 12 см. — (Всеукр. перепис населення, 2001). — Систем, вимоги: Pentium-266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. — Назва з титул. екрану.</p>
	<p>3. Бібліотека і доступність інформації у сучасному світі: електронні ресурси в науці, культурі та освіті : (підсумки 10-ї Міжнар. конф. Крим-2003") [Електронний ресурс] / Л. Й. Костенко, А. О. Чекмарьов, А. Г. Бровкін, І. А. Павлуша // Бібліотечний вісник — 2003. — № 4. — С. 43. — Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/articles/2003/03klinko.htm.</p>

Примітки:

1. Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

2. Опис складається з елементів, які поділяються на обов'язкові та факультативні. У бібліографічному описі можуть бути тільки обов'язкові чи факультативні елементи. Обов'язкові елементи містять бібліографічні відомості, які забезпечують ідентифікацію документа. Їх наводять у будь-якому описі.

Проміжки між знаками та елементами опису є обов'язковими і використовуються для розрізнення знаків граматичної і приписаної пунктуації.